

Τάξη, κράτος, έθνος, λαός και το πραγματικό κίνημα μέσα στην κρίση αναπαραγωγής του κεφαλαίου

Αντίθεση

Το μακροσκελές κείμενο που ακολουθεί γράφτηκε με αφορμή τη συμμετοχή μας στο αντεθνικό φεστιβάλ-συνέδριο **anti.nation** το οποίο πραγματοποιήθηκε από τις 7 μέχρι τις 9 Ιουνίου του 2019 στην κατάληψη Φάμπρικα Υφανέτ. Βασικός στόχος του κειμένου είναι η κριτική αναλύσεων και τοποθετήσεων που έχουν εμφανιστεί τα τελευταία χρόνια εντός του α/α/α χώρου και χρησιμοποιούν τις έννοιες της «μεσαιάς τάξης», της «διαταξικότητας» και του «λαϊκισμού» για να κάνουν πολεμική ενάντια στα κοινωνικά κινήματα που έχουν ξεσπάσει τα τελευταία χρόνια σε όλον τον κόσμο, από τα «κινήματα των πλατειών» μέχρι το κίνημα των «Κίτρινων Πλέκων». Θα εστιάσουμε συγκεκριμένα στην αφήγηση σύμφωνα με την οποία ο πολιτικός εθνικισμός που επικράτησε μέσα στο «κίνημα των πλατειών» στην Ελλάδα συνδέεται με τις πρόσφατες κινητοποιήσεις των ακροδεξιών εθνικιστών ενάντια στη Συμφωνία των Πρεσπών. Αναγκαία λοιπόν θα ξεκινήσουμε με μια σύντομη αναφορά στην κρίση αναπαραγωγής των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων στην Ελλάδα.

Η κρίση αναπαραγωγής της καπιταλιστικής κοινωνίας στην Ελλάδα: το εθνικό κράτος και το παγκόσμιο χρέος

Μια σφοδρή σύγκρουση ανάμεσα στο κεφάλαιο και το προλεταριάτο ξέσπασε στην Ελλάδα ανάμεσα στο 2010 και το 2013.

Η σύγκρουση αυτή αποτέλεσε την **κύρια μορφή εμφάνισης** της βαθιάς κρίσης αναπαραγωγής των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων εντός της επικράτειας του ελληνικού έθνους-κράτους, δίπλα στις οικονομικές μορφές που αυτή έλαβε την προηγούμενη δεκαετία: τη λεγόμενη «κρίση του δημόσιου χρέους» και την επταετή ύφεση με μείωση της συνολικά παραγόμενης αξίας κατά το ένα τρίτο και αντίστοιχη αύξηση της ανεργίας. Ωστόσο, όταν λέμε ότι η ταξική σύγκρουση εκείνης της τριετίας ήταν μορφή εμφάνισης της κρίσης δεν εννοούμε καθόλου ότι η ταξική πάλη αποτελεί μια «εξαρτημένη μεταβλητή», η οποία καθορίζεται από την αντικειμενική πορεία της καπιταλιστικής συσσώρευσης, όπως θα ήθελαν να μας κάνουν να πιστέψουμε ορισμένες νεοστρουκτουραλιστικές αναλύσεις που έχουν εμφανιστεί τον τελευταίο καιρό εντός του αντιεξουσιαστικού χώρου. Αντιθέτως, η ιστορική διαδικασία της ανάπτυξης της καπιταλιστικής κοινωνίας σε παγκόσμιο επίπεδο είναι εμμενώς μια διαδικασία διαρκούς αγώνα ανάμεσα στο κεφάλαιο και το προλεταριάτο. Η ιστορία της καπιταλιστικής κοινωνίας δεν είναι τίποτα άλλο παρά η ιστορία των ταξικών αγώνων.

Το κεφάλαιο δεν είναι πράγμα αλλά κοινωνική σχέση. Η διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου είναι αναγκαία αναπαραγωγή και του προλεταριάτου, όχι ως παθητικού υπηρέτη του κεφαλαίου, αλλά ως φραγμού σε αυτή καθαυτή τη διαδικα-

σία αναπαραγωγής. Το προλεταριάτο απειλεί να διαρρήξει το κύκλωμα αναπαραγωγής του κεφαλαίου σε όλες τις φάσεις του: η άρνηση των προλετάρων κάθε φύλου να κάνουν παιδιά περιορίζει τη διαθεσιμότητα του εμπορεύματος εργασιακή δύναμη, οι εξεγέρσεις του νεανικού προλεταριάτου στα σχολεία, τα πανεπιστήμια και τις πόλεις υπονομεύουν την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης ως πειθαρχημένου και εκπαιδευμένου εργαζόμενου εμπορεύματος, οι μισθωτοί εργάτες αντιστέκονται καθημερινά με οργανωμένο ή άτυπο τρόπο ενάντια στην προσταγή και τον έλεγχο των μάνατζερ μέσα στους χώρους εργασίας για την επιβολή της (υπερ)εργασίας και την αύξηση της παραγωγικότητας, οι ενοικιαστές κινητοποιούνται ενάντια στις αυξήσεις των ενοικίων ενώ από καιρό σε καιρό εμφανίζονται κινήματα αυτομείωσης τιμών και μαζικών απαλλοτριώσεων, για να αναφέρουμε ενδεικτικά ορισμένα παραδείγματα. Η αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου μπορεί επομένως να επιτευχθεί μόνο μέσω της ταξικής πάλης. Αυτή είναι η βασική αντίφαση και η μόνιμη πηγή αστάθειας των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων και υπό αυτήν ακριβώς την έννοια, η διαδικασία αναπαραγωγής των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων είναι μια **διαδικασία διαρκούς κρίσης και αναδιάρθρωσης**.

Ο λόγος που το τελευταίο ξέσπασμα της παγκόσμιας καπιταλιστικής κρίσης εκδηλώθηκε με τέτοια σφοδρότητα στην Ελλάδα πρέπει επομένως να αναζητηθεί στην ιστορία των ταξικών συγκρούσεων των προηγούμενων δεκαετιών και στις μορφές αναπαραγωγής των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων που συγκροτήθηκαν μέσα από αυτή την ιστορία. Σε αυτό το σημείο πρέπει να είμαστε σαφείς: όταν μιλάμε για ταξική πάλη δεν αναφερόμαστε σε ένα

μυθικό, μονίμως επαναστατικό προλεταριακό υποκείμενο αλλά σε μια διαδικασία διαρκούς αποσύνθεσης και ανασύνθεσης της τάξης ως υποκειμένου του μετασχηματισμού και, δυνητικά, της κατάρρευσης των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων συμπεριλαμβανομένου του ίδιου του εαυτού.

Αρχικά λοιπόν σημειώνουμε ότι το ελληνικό καπιταλιστικό κράτος απέτυχε την περίοδο της ανάπτυξης ανάμεσα στο 1996 και το 2007 να επιβάλει στο σύνολό τους τις μεταρρυθμίσεις που θα του επέτρεπαν να διατηρήσει την ανταγωνιστικότητά του και τη θέση του μέσα στην παγκόσμια ιεραρχία των καπιταλιστικών κρατών. Η αποτυχία αυτή οφείλεται στην ιδιαίτερη μορφή της αναπαραγωγής των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων στην Ελλάδα –ιστορικό προϊόν της ταξικής πάλης μεταπολιτευτικά– που αποτέλεσε τη βάση για το ξέσπασμα ταξικών αγώνων, οι οποίοι εμπόδισαν και καθυστέρησαν την πλήρη εφαρμογή της αναδιάρθρωσης που ήταν αναγκαία για την ανταγωνιστικότητα του εθνικού κεφαλαίου. Δύο σημαντικά παραδείγματα αγώνων ήταν οι μαζικές απεργιακές κινητοποιήσεις το 2001 ενάντια στην αναδιάρθρωση του ασφαλιστικού συστήματος και το κίνημα ενάντια στην αναδιάρθρωση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης το 2006-7, που κατάφεραν σε μεγάλο βαθμό να μπλοκάρουν τις εν λόγω απόπειρες αναδιάρθρωσης. Πέρα όμως από τις στιγμές αγώνα, η μορφή αναπαραγωγής των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων στην Ελλάδα χαρακτηριζόταν από ορισμένες ιδιαιτερότητες, που αποτέλεσαν εμπόδιο στην αναδιάρθρωση χωρίς να έχουν κάποια σχέση με την αμφισβήτηση των καπιταλιστικών σχέσεων: λ.χ. τα πελατειακά κομματικά-συνδικαλιστικά δίκτυα, η ύπαρξη ισχυρών συντεχνιακών-κορπορατιστικών συνδικάτων στον στενότερο και τον ευρύ-

τερο δημόσιο τομέα, η ύπαρξη ενός μεγάλου αριθμού μικρών οικογενειακών καπιταλιστικών επιχειρήσεων, ένα πολύ υψηλό ποσοστό αυτοαπασχολούμενων, το συντριπτικά πλειοψηφικό ποσοστό ιδιοκατοίκησης και η λειτουργία της οικογένειας ως βασικού θεσμού κοινωνικής αναπαραγωγής. Παρότι δεν μπορούμε εδώ να προχωρήσουμε σε μια βαθύτερη ανάλυση, πρέπει ωστόσο να τονίσουμε ότι αυτές οι μορφές κοινωνικής αναπαραγωγής αφενός είχαν ως αποτέλεσμα την ύπαρξη αυξημένων κοινωνικών προσδοκιών και αφετέρου αποτέλεσαν εμπόδιο στην επαρκή διαθεσιμότητα και κινητικότητα φθηνής εργασιακής δύναμης. Η εκμετάλλευση των υποτιμημένων μεταναστών προλετάρων που ήρθαν στην Ελλάδα τις προηγούμενες δεκαετίες, κατά κύριο λόγο από την Ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια, αποτέλεσε διέξοδο για το κεφάλαιο μόνο σε συγκεκριμένους κλάδους παραγωγής.¹

Ωστόσο, η δημοσιονομική κρίση του ελληνικού κράτους και η κρίση ανταγωνιστικότητας του ελληνικού κεφαλαίου δεν αποτελούν απλώς μορφές της κρίσης αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων εντός των στενών ορίων του ελληνικού κράτους. Αποτελούν ταυτόχρονα έκφραση της παγκόσμιας κρίσης αναπαραγωγής του κεφαλαίου όπως αυτή εκδηλώνεται στο επίπεδο των σχέσεων του εθνικού κράτους μέσα από την κίνηση του παγκόσμιου χρήματος. Πριν εξετάσουμε αυτές τις σχέσεις, θα κάνουμε αφαίρεση από αυτές και θα εξετάσουμε το κράτος **γενικά** ως πολιτική μορφή των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων.

1. Οπωσδήποτε, η ιεραρχία μισθών και δικαιωμάτων και η όξυνση των διαχωρισμών εντός του προλεταριάτου συνέβαλλαν στη συγκράτηση των μισθών –αν όχι στη μείωσή τους στις περιόδους της ύφεσης– και στην πειθάρχηση τόσο των πολιτών όσο και των μη πολιτών προλετάρων.

Το κράτος ως πολιτική μορφή του κεφαλαίου

Σύμφωνα με τον Μαρξ, το κράτος είναι η συγκεντρωμένη και οργανωμένη δύναμη για την υποταγή του πληθυσμού στις ταξικά διαιρεμένες κοινωνίες. Η στιγμή της πολιτικής κυριαρχίας του κράτους και η στιγμή της οικονομικής ιδιοποίησης του πλούτου από τους καπιταλιστές είναι στιγμές της καπιταλιστικής κοινωνίας ως ολότητας. Όπως σημειώνει ο Μαρξ στα Grundrisse, οι πιο απλές οικονομικές κατηγορίες «*ας πούμε π.χ. η ανταλλακτική αξία, προϋποθέτουν τον πληθυσμό, πληθυσμό που να παράγει μέσα σε καθορισμένες σχέσεις· ακόμα, ένα ορισμένο είδος οικογένειας ή κοινότητας ή κράτους κ.λπ. Δεν μπορούν να υπάρχουν παρά μόνο σαν αφηρημένη, μονόπλευρη σχέση ενός ήδη δοσμένου συγκεκριμένου, ζωντανού όλου*» (σ. 67). Το ίδιο ισχύει για όλες τις υπόλοιπες κατηγορίες της καπιταλιστικής κοινωνίας είτε αυτές είναι οικονομικές, είτε πολιτικές, είτε ιδεολογικές.

Από αυτή τη σκοπιά το κράτος δεν είναι αυτόνομο, ούτε απλώς συσχετιζόμενο με την οικονομία. Αντίθετα, είναι αναπόσπαστο κομμάτι της καπιταλιστικής ολότητας, οι μορφές της οποίας καθορίζονται από τον τρόπο με τον οποίο εξασφαλίζεται η απόσπασση του υπερπροϊόντος από τους άμεσους παραγωγούς. Η συγκεκριμένη μορφή της απόσπασσης του υπερπροϊόντος και η εξασφάλισή της δεν είναι ένα καθαρά οικονομικό ζήτημα. Η συγκεκριμένη μορφή της οικονομικής εκμετάλλευσης δεν μπορεί να προηγείται ή να συμβαίνει έξω από την πολιτική και νομική θέσμισή της, καθώς και την ιδεολογική νομιμοποίηση των σχέσεων κυριαρχίας και εκμετάλλευσης των προλετάρων από τους καπιταλιστές.² Τόσο η

2. Βλ. Benno Teschke, *After the Tilly Thesis. Social Conflict, Differential State-formation and*

The State Debate

Edited by Simon Clarke

Capital and Class/Macmillan Series
General Editor: Simon Clarke

οικονομία όσο η πολιτική και η ιδεολογία είναι οι συγκεκριμένες **μορφές ύπαρξης** των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Οι σχέσεις παραγωγής δεν πρέπει επομένως να γίνονται αντιληπτές ως καθαρά οικονομικές ή τεχνικές σχέσεις αλλά ως **ενιαίες κοινωνικές σχέσεις**. Η οικονομική, η πολιτική και η ιδεολογική μορφή δεν μπορούν να κατανοηθούν και να αναλυθούν ανεξάρτητα η μία από την άλλη: η έννοια των «κοινωνικών σχέσεων παραγωγής» εκφράζει την ουσιαστική ενότητα και συμπληρωματικότητά τους. Για να γίνει κατανοητή η σχέση ανάμεσα στις διαχωρισμένες σφαίρες της ζωής στον καπιταλισμό θα πρέπει να γίνει κατανοητή η ενότητά τους. Οι σχέσεις ανάμεσά τους δεν είναι

Geopolitics in the Construction of the European System of States στο Lars Kaspersen και Jeppe Strandsbjerg, (επιμ.) *Does war make states? Investigations of Charles Tilly's historical sociology*. Cambridge University Press, 2017.

σχέσεις ταυτότητας αλλά σχέσεις αντιφατικής ενότητας διαφοροποιημένων μορφών της καπιταλιστικής εξουσίας.

Στην καπιταλιστική κοινωνία, το κράτος αποτελεί ένα πολιτικό σύστημα που διαχειρίζεται τις κοινές υποθέσεις της αστικής κοινωνίας και επιβλέπει την κανονική διεξαγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων ανταλλαγής και εκμετάλλευσης. Η εγγύηση της ανταλλαγής ως μεσολάβησης του διαχωρισμού παραγωγής και κατανάλωσης είναι μια από τις βασικές λειτουργίες του κράτους. Ο διαχωρισμός παραγωγής και κατανάλωσης προκύπτει ιστορικά μέσα από την εμπορευματοποίηση της κάλυψης των αναγκών, τη γενίκευση δηλαδή της εμπορευματικής σχέσης για την ικανοποίηση των αναγκών και τον διαχωρισμό των παραγωγών από τα μέσα παραγωγής και συντήρησής τους. Η ανταλλαγή εμφανίζει μια βασική αντίφαση, περιλαμβάνει τόσο το «αμοιβαίο **όφελος**» όσο και τον **καταναγκασμό** που προκύπτει από την ανάγκη για την πραγματοποίησή της, στην περίπτωση της ανταλλαγής ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία. Αυτή η αντίφαση μεσολαβείται μέσω του διαχωρισμού της πολιτικής πλευράς της ανταλλαγής και του ελέγχου της από το κράτος, υπό την έννοια ότι το κράτος **εγγυάται την ατομική ιδιοκτησία**. Έτσι το κράτος εγκαθιδρύει και περιφρουρεί του γενικούς όρους διεξαγωγής της ανταλλαγής αφήνοντας τη συγκεκριμένη «οικονομική» διαπραγμάτευση να γίνει από τα άτομα που συμμετέχουν σε αυτή. Ο διαχωρισμός της παραγωγής από την κατανάλωση περιλαμβάνει τη συγκρότηση των ατόμων ως οικονομικών υποκειμένων και επομένως εμπεριέχει την εδραίωση του **συστήματος της ατομικής ιδιοκτησίας** (τόσο της ιδιοκτησίας των καπιταλιστών

πάνω στα μέσα παραγωγής όσο και της ιδιοκτησίας των προλετάρων πάνω στην εργασιακή τους δύναμη).

Η τυπική **ελευθερία** της μισθωτής εργασίας κάνει αναγκαίο τον διαχωρισμό του κράτους από την κοινωνία των ιδιωτών. Πρόκειται για μια διπλή ελευθερία: ελευθερία, δηλαδή διαχωρισμός των προλετάρων, από τα απαραίτητα μέσα παραγωγής και συντήρησης και κατάργηση των άμεσων σχέσεων εξάρτησης, βίας και καταναγκασμού που κυριαρχούσαν στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες.³ Η αφαίρεση των άμεσα καταναγκαστικών σχέσεων από την άμεση διαδικασία παραγωγής καθιστά αναγκαία την ύπαρξή τους στη διαχωρισμένη, φαινομενικά αυτόνομη, πολιτική σφαίρα.

Ο Πασουκάνις έχει τοποθετήσει το ζήτημα με απaráμιλλη διαύγεια ήδη από το 1924: «Στον βαθμό που η κοινωνία συνιστά μια αγορά, ο κρατικός μηχανισμός υλοποιείται σαν η γενική απρόσωπη θέληση, σαν η εξουσία του δικαίου κ.λπ. Στην αγορά κάθε αγοραστής και πωλητής είναι κατεξοχήν υποκείμενο δικαίου. Εκεί όπου οι κατηγορίες της αξίας και της ανταλλακτικής αξίας μπαίνουν στο προσκήνιο, η αυτόνομη θέληση εκείνων που ανταλλάσσουν είναι αναγκαία προϋπόθεση. Η ανταλλακτική αξία παύει να είναι ανταλλακτική αξία, το εμπόρευμα παύει να είναι εμπόρευμα όταν οι αναλογίες της ανταλλαγής καθορίζονται από μια εξουσία που βρίσκεται έξω από τους

3. «Η αφαίρεση του Κράτους σαν τέτοιου εμφανίζεται μόνο στη σύγχρονη εποχή. Η αφαίρεση του πολιτικού Κράτους είναι προϊόν σύγχρονο». (Κ. Μαρξ, *Κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου*, σ. 67). Η παλιά φεουδαρχική κοινωνία ήταν άμεσα πολιτική. Κάθε ιδιωτική σφαίρα, ιδιοκτησία, εμπόριο, τρόπος εργασίας είχαν άμεσο πολιτικό χαρακτήρα καθώς ανυψώνονταν ως στοιχεία της πολιτικής ζωής. Οι άμεσες σχέσεις προσωπικής εξάρτησης διαπερνούν συνολικά τις προκαπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις παραγωγής.

νόμους που είναι σύμφυτοι στην αγορά. Ο καταναγκασμός, σαν επιταγή που στηρίζεται στη βία και που απευθύνεται από ένα σε άλλο άτομο, έρχεται σε αντίθεση με τις θεμελιακές προϋποθέσεις των σχέσεων μεταξύ των εμπορευματοκατόχων... Η υποταγή σε έναν άνθρωπο σαν άνθρωπο, σαν συγκεκριμένο υποκείμενο, σημαίνει, στην κοινωνία της εμπορευματικής παραγωγής, την υποταγή στην αυθαιρεσία, γιατί τούτη συμπίπτει με την υποταγή ενός εμπορευματοκατόχου σ' έναν άλλο. Γι' αυτό... ο καταναγκασμός... πρέπει να παρουσιαστεί σαν καταναγκασμός που προέρχεται από ένα αφηρημένο συλλογικό πρόσωπο και ο οποίος δεν ασκείται προς το συμφέρον του ατόμου από το οποίο προέρχεται –διότι κάθε άνθρωπος, σε μια κοινωνία εμπορευματικής παραγωγής, είναι εγωιστής άνθρωπος– αλλά προς το συμφέρον όλων των μελών που συμμετέχουν στις νομικές σχέσεις. Η εξουσία του ανθρώπου πάνω στον άνθρωπο μετατίθεται στην πραγματικότητα σαν εξουσία του δικαίου, δηλαδή σαν εξουσία ενός αντικειμενικού αδέκαστου κανόνα».⁴

Η αυτονόμηση του κράτους από την κοινωνία εξασφαλίζει τη συνεχή αναπαραγωγή του διαχωρισμού της ζωντανής εργασίας από τα μέσα παραγωγής μέσω του νόμου και της τάξης. Η αυτονόμηση του κράτους εμπεριέχει τον ρόλο του ως εγγυητή των σχέσεων αφηρημένης **ισότητας** στην ανταλλαγή. Όλοι είναι ίσοι απέναντι στον νόμο και, ως ίσοι, όλοι λαμβάνουν την ίδια μεταχείριση ως αφηρημένοι πολίτες που διαθέτουν κατοχυρωμένα δικαιώματα. **Το κράτος εγγυάται την ισότητα του δικαιώματος στην ανισότητα της ιδιοκτησίας** υπό την έννοια ότι οι προλετάριοι δεν έχουν ιδιοκτησία επί των μέσων παραγωγής: δεν έχουν τίποτα να πουλήσουν εκτός

4. Ε. Πασουκάνις, *Μαρξισμός και Δίκαιο*, Οδυσσέας, 1985.

από την εργασιακή τους δύναμη. Το κράτος εξασφαλίζει επομένως την αναπαραγωγή των σχέσεων της **πραγματικής** ανισότητας μέσω των σχέσεων **τυπικής** ισότητας του δικαίου και του χρήματος. Ο νόμος της αγοράς προϋποθέτει ως συνθήκη ότι το καπιταλιστικό κράτος θα προστατεύει την ανισότητα της ιδιοκτησίας μέσω της διαφύλαξης της ισότητας των δικαιωμάτων, της αφηρημένης ισότητας.

Η υποταγή των προλετάρων στο κεφάλαιο συνίσταται σε απρόσωπες και αφηρημένες μορφές εξάρτησης στη βάση του δικαίου και του χρήματος. Εντός του πλαισίου της αστικής ελευθερίας, η «ατομική» ελευθερία είναι η ελευθερία σύμβασης ανάμεσα σε ίσους ανεξάρτητα από την ανισότητά τους ως προς την ιδιοκτησία. Ο νόμος στην αφηρημένη επιβλητική μορφή του μεταχειρίζεται τους πλούσιους και τους φτωχούς ως ίσους. Μεταχειρίζεται τον ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής και τον ελεύθερο εργάτη ως ίδια υποκείμενα, ως νομικά υποκείμενα. Ο νόμος είναι τυφλός απέναντι στα προνόμια. Οι συμβατικές σχέσεις αποτελούν τη μορφή που σύμφωνα με τον νόμο παίρνει η ελευθερία ως νομικά κατοχυρωμένη αναγνώριση των ιδιωτών στη σχέση που συνάπτουν μεταξύ τους. Η σύμβαση είναι, επομένως, η δικαιοκή μορφή ελευθερίας. Ο νόμος δεν διακηρύσσεται ως μια αυθύπαρκτη δύναμη, ούτε επιβάλλεται από μόνος του. Προϋποτίθεται ότι ο νομοθέτης θα προσδώσει στον νόμο υλική ισχύ, δηλαδή θα τον εφαρμόσει αδιάκριτα επιβάλλοντας επί των κοινωνικών σχέσεων την αφηρημένη ιδιότητα της ύπαρξής τους ως τυπικής ισότητας και ελευθερίας. Το καπιταλιστικό κράτος βασίζεται στην κοινωνική συγκρότηση αυτών των δικαιωμάτων, τα οποία προστατεύει μέσω της ρύθμισης του δικαίου και του χρήματος. Οι κοινωνικές σχέσεις υποτάσσονται στον νόμο

της ατομικής ιδιοκτησίας, δηλ. ισότητα, ελευθερία και Μπένθαμ.

Η μεταχείριση όλων των ανθρώπων ως ίσων απέναντι στον νόμο σημαδεύει τη μορφή του κράτους ως «απατηλής κοινότητας». Αντιμετωπίζει το πραγματικό άτομο ως προσωπείο του κεφαλαίου και προωθεί το συμφέρον που είναι κοινό σε όλα τα προσωπεία του κεφαλαίου: της καθολικής ύπαρξης καθενός για το άλλο ως μέσου, ως οφέλους. Το καπιταλιστικό κράτος αποτελεί την πολιτική μορφή του διαχωρισμού της ανθρώπινης κοινωνικής πρακτικής από τα μέσα της. Ο αφηρημένος πολίτης στον οποίο αποδίδονται ανθρώπινα δικαιώματα και ο μισθωτός εργάτης στον οποίο αποδίδεται η ελευθερία της σύμβασης είναι δύο όψεις του ίδιου διαχωρισμού. Αντίθετα από τον δεσποτισμό των προκαπιταλιστικών σχέσεων, το καπιταλιστικό κράτος επιβάλλει την τάξη μέσω του δικαίου. Διαχειρίζεται τις κοινωνικές σχέσεις ως σχέσεις κοινωνικής αλληλεπίδρασης βάσει σύμβασης και όχι ως σχέσεις ανοιχτής επιβολής. Δεν υπερασπίζεται προνόμια αλλά επιβάλλει επί των κοινωνικών σχέσεων τις ελεύθερες και ίσες σχέσεις της αγοράς, δηλαδή την οργάνωση της μισθωτής σχέσης εκμετάλλευσης. Η μορφή του κράτους περιλαμβάνει, ή μάλλον είναι, η βίαιη καταστολή της κοινωνικής χειραφέτησης προς όφελος της νομικής κανονικοποίησης της αφηρημένης ισότητας. Η εγγύηση των δικαιωμάτων της ατομικής ιδιοκτησίας, δηλαδή της τυπικής ισότητας και ελευθερίας, συνεπάγεται τον καταναγκαστικό χαρακτήρα του κράτους: Απαγορεύει τόσο στους φτωχούς όσο και στους πλούσιους να κλέψουν ψωμί.

Η πολιτική συμπληρώνει την οικονομία καθώς αποτελούν διαφορετικές μορφές του ίδιου θεμελιώδους ταξικού ανταγωνισμού. Η πολιτική εγγύηση της σύμβασης ισοδυναμεί με τον περιορισμό της εργασί-

την οργανωμένη δύναμη της καπιταλιστικής τάξης. Έτσι η αναπαραγωγή του κεφαλαίου εξαρτάται από την έκβαση του αγώνα για τη διαιώνιση του διαχωρισμού ανάμεσα στην οικονομία και την πολιτική ενάντια στην αμφισβήτησή του από την εργατική τάξη. «*Η αυτονόμηση του κράτους που είναι αναγκαιότητα για τη συσσώρευση του κεφαλαίου περιλαμβάνει όχι μόνο την αναγκαιότητα της αυτονόμησης των πολιτικών θεσμών αλλά και μια διαρκή ταξική πρακτική δομικού και ιδεολογικού διαχωρισμού και φετιχοποίησης της οικονομίας και της πολιτικής, της δημόσιας και της ιδιωτικής σφαίρας. Η επιβίωση των πολιτικών θεσμών και επομένως του κεφαλαίου εξαρτάται από την επιτυχία του αγώνα για τη διατήρηση αυτού του διαχωρισμού, καναλιζάροντας τις συγκρούσεις στις φετιχοποιημένες μορφές των αστικών πολιτικών διαδικασιών. Επομένως, ο διαχωρισμός οικονομίας και πολιτικής, η αυτονόμηση της μορφής κράτος είναι κομμάτι του αγώνα της άρχουσας τάξης για τη διατήρηση της κυριαρχίας της*».⁵

Ο διαχωρισμός της πολιτικής από την οικονομία δεν είναι μια ιστορική πράξη που συνέβη άπαξ στις απαρχές του καπιταλισμού αλλά μια διαρκώς αναπαραγόμενη πραγματικότητα. Ο φετιχισμός του εμπορεύματος και του κράτους δεν είναι ένα τελειωμένο γεγονός αλλά μια διαρκώς επαναλαμβανόμενη διαδικασία φετιχοποι-

5. John Holloway και Sol Picciotto, «Capital, Crisis and the State» από τον συλλογικό τόμο Simon Clarke (επιμ.), *The State Debate*, Macmillan, 1991. Η ανάλυση που παρουσιάζουμε σε αυτές τις ενότητες αποτελεί οικειοποίηση και συνδυασμό των θέσεων που αναπτύσσουν οι εν λόγω συγγραφείς και ο Simon Clarke στον εν λόγω τόμο. Επίσης, χρησιμοποιήσαμε το άρθρο του Werner Bonefeld, *The capitalist state: illusion and critique* που περιλαμβάνεται στη συλλογή κειμένων Werner Bonefeld (επιμ.), *Revolutionary Writing: Common Sense Essays on Post-Political Politics*, Autonomedia, 2002.

ησης. Καθώς οι μορφές του κεφαλαίου είναι μορφές κοινωνικής ζωής και, επομένως, μορφές ταξικής κυριαρχίας και όχι αφηρημένες κατηγορίες, είναι εγγενώς ασταθείς. Η αναπαραγωγή των ταξικών μορφών κυριαρχίας δεν είναι μια αυτόματη διαδικασία. Ο διάχυτος αγώνας ενάντια στην ταξική καταπίεση σημαίνει ότι αυτές οι μορφές καταπίεσης πρέπει διαρκώς να εξελίσσονται και να αναδημιουργούνται.

Στον βαθμό που η ταξική πάλη μένει διαχωρισμένη είτε στο επίπεδο της οικονομίας είτε της πολιτικής εξυπηρετεί την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων και όχι τον μετασχηματισμό τους. Η εστίαση μόνο σε άμεσους οικονομικούς αγώνες ενάντια σε συγκεκριμένα αφεντικά –ο εργατισμός– και η απαξίωση ευρύτερων κινήματων ενάντια στην πολιτική του κράτους εντάσσεται σε αυτή τη στάση. Η κριτική της διαχωρισμένης πολιτικής δεν πρέπει να οδηγήσει στον εργατισμό ή την αναζήτηση του πραγματικού υποκειμένου σε κοινωνιολογικές κατηγορίες των «πιο καταπιεσμένων» κομματιών της τάξης, αλλά σε αγώνα ενάντια σε όλες τις μεσολαβήσεις του κεφαλαίου. Ό,τι οικονομικά οφέλη κι αν αποκομίσουν οι εργάτες σε έναν αμιγώς οικονομικό αγώνα, αυτός αποτελεί κομμάτι της διαδικασίας μέσω της οποίας εδραιώνονται τα συμφέροντα του συνολικού κεφαλαίου. Το ίδιο ισχύει και για τις διεκδικήσεις που περιορίζονται στη διαχωρισμένη σφαίρα της πολιτικής, όπως λ.χ. τους αγώνες για την κατοχύρωση δικαιωμάτων.

Η ανάπτυξη της κρατικής μορφής ως προϊόν της ταξικής πάλης

Οι μορφές ανάπτυξης της συλλογικής αντίστασης της εργατικής τάξης στην άσκηση της κρατικής εξουσίας ποικίλλουν αλλά η ιστορική τάση του καπιταλιστικού τρόπου

παραγωγής ήταν η προσωρινή υπαγωγή της τάξης εντός του κρατικού μηχανισμού μέσω του συστήματος της πολιτικής αντιπροσώπευσης. Δεν πρόκειται περί μιας αυτόματης εξέλιξης που πηγάζει από τη λογική του κεφαλαίου αλλά περί ενός συγκεκριμένου ιστορικού προϊόντος της ανάπτυξης της ταξικής πάλης. Σταδιακά επεκτάθηκε το δικαίωμα στην ψήφο και η ιδιότητα του πολίτη ακριβώς για να αποφευχθεί η μετωπική σύγκρουση με την εργατική τάξη. Η ενσωμάτωση των πολιτικών αντιπροσώπων της εργατικής τάξης στο κράτος άλλαξε τη μορφή του ταξικού αγώνα και είχε σοβαρές συνέπειες στο περιεχόμενο και την ακόλουθη ανάπτυξη του.

Η αταξική ιδιότητα του πολίτη έρχεται σε διαρκή σύγκρουση με την ταξική εμπειρία του. Η διαδικασία ανάπτυξης του κράτους είναι διαρκής αγώνας για την κατάπνιξη της έκφρασης της αυτόνομης ταξικής εμπειρίας, για την κατάπνιξη της ταξικής οργάνωσης. Το κράτος απομονώνει τους ανθρώπους με το να τους αντιμετωπίζει όχι ως συγκεκριμένα άτομα με ιδιαίτερες αλλά ως αφηρημένα άτομα: η αφηρημένη φύση της εργασίας που παράγει εμπορεύματα αναπαράγεται εδώ ως αφηρημένη ιδιότητα του πολίτη. Η σχέση του κράτους προς τα άτομα-πολίτες είναι επομένως μια γενική σχέση, μια σχέση όπου τα άτομα-πολίτες δεν διακρίνονται στη βάση των ιδιαιτεροτήτων ή της ταξικής τους θέσης. Η διαδικασία ατομικοποίησης βρίσκει την καθαρότερη έκφρασή της στη νομική μορφή και στην έννοια των δικαιωμάτων: *«Ένα δικαίωμα είναι πάντα δικαίωμα ενός ατομικού υποκειμένου: έτσι η επέκταση ή η διεκδίκηση “δικαιωμάτων” εντός μιας αστικής νομικής μορφής ισοδυναμεί άμεσα με την απομόνωσή τους»*.⁶ Αυτό συμβαίνει τόσο στη

δουλειά όσο και στην καθημερινή επαφή με όλους τους κρατικούς μηχανισμούς. Τα πρόσωπα αντιμετωπίζονται ως αφηρημένα άτομα ή ως μέλη μιας οικογένειας.

Αυτό δεν σημαίνει ότι τα δικαιώματα, το κράτος δικαίου και η αντιπροσωπευτική δημοκρατία δεν είναι γενικά προτιμότερα από ένα μη δημοκρατικό καθεστώς. Το ζήτημα είναι να αναγνωριστούν τα όρια ή ακόμη οι καταπιεστικές συνέπειες αυτών των μορφών και να αποφευχθεί η υποστασιοποίησή τους ως επιτεύγματα που πρέπει να διατηρηθούν με κάθε κόστος. Η αντιπροσώπευση λ.χ. της εργατικής τάξης στο κράτος μέσω των εκλογών είναι ταυτόχρονα μια διαδικασία κατακερματισμού και αποκλεισμού της ως **εργατικής τάξης**.

Η φιλελεύθερη μορφή του κράτους καθορίζεται από τον ρυθμιστικό ρόλο του χρήματος και του δικαίου, που περιφρουρούν τον διαχωρισμό ανάμεσα στην οικονομία και την πολιτική, ο οποίος ενσαρκώνεται στην ανεξαρτησία της δικαιοσύνης και της κεντρικής τράπεζας. Μέσα από τη διατήρηση αυτού του διαχωρισμού, η κυριαρχία του χρήματος και του δικαίου εξασφαλίζει την υποταγή του προλεταριάτου στην εξουσία του κεφαλαίου. Η ιστορική ανάπτυξη της κρατικής μορφής πρέπει ωστόσο να αναλυθεί ως απάντηση στην ανάπτυξη της ταξικής πάλης καθώς το κράτος επιχειρεί να καναλιζάρει αυτή την πάλη στις νέες πολιτικές μορφές των εργασιακών σχέσεων, της εκλογικής αντιπροσώπευσης, της κοινωνικής πρόνοιας και της οικονομικής πολιτικής και τις ιδεολογικές μορφές του εθνικισμού και του λαϊκισμού κάθε απόχρωσης. Η θεσμική ενσωμάτωση της ταξικής πάλης σε αυτές τις αλλοτριωμένες πολιτικές και ιδεολογικές μορφές είναι μόνο προσωρινή και μόνιμο αντικείμενο της ταξικής

6. John Holloway, «The State and everyday struggle» στο Simon Clarke, *ό.π.*

πάλης, διότι η ταξική πάλη τείνει πάντα να βγει έξω από τα όρια των μορφών που παρέχονται γι' αυτή.

Η εργατική τάξη δεν εγκαταλείπει τις συλλογικές της επιδιώξεις μέσω της συμπερίληψής της στο εκλογικό σώμα και συνεχίζει να διεξάγει τον ταξικό αγώνα εκτός κοινοβουλίου καθώς έρχεται αντιμέτωπη με την κρατική εξουσία. Δεν αποδέχεται αδιαμαρτύρητα τη διάκριση ανάμεσα στα οικονομικά αιτήματα που μπορούν να διεκδικηθούν νόμιμα μέσω των συνδικάτων και στα πολιτικά αιτήματα που μπορούν να διεκδικηθούν μέσω των κομμάτων και του κοινοβουλίου. Τα όρια οικονομίας και πολιτικής, ο προσδιορισμός των «δικαιωμάτων» του κεφαλαίου και της εργατικής τάξης και οι μορφές ταξικής κινητοποίησης είναι διαρκές επίδικο του ταξικού αγώνα, με την εργατική τάξη να πιέζει διαρκώς προς το ξέπέρασμα των ορίων που έχουν καθοριστεί από το κράτος και το κεφάλαιο. Οι εργάτες καταλαμβάνουν τους χώρους εργασίας, καταπατούν τα δικαιώματα της διοίκησης, κινητοποιούνται ενάντια στις κρατικές πολιτικές ως εργάτες, ως άνεργοι, ως γυναίκες, ως νεολαία, ως ενοικιαστές και κατεβαίνουν και συγκρούονται στους δρόμους για να αντιμετωπίσουν άμεσα τον κατασταλτικό βραχίονα του κράτους.

Πρέπει να τονίσουμε ότι το κράτος δεν εγγυάται απλώς την ατομική ιδιοκτησία, την ιερότητα των συμβολαίων και την εξουσία του δικαίου, δηλαδή τις καπιταλιστικές σχέσεις ιδιοκτησίας, αλλά επίσης παρεμβαίνει επιχειρώντας να εξασφαλίσει **τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου**. Η ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους αποτελεί απόρροια αυτής ακριβώς της απόπειρας μεσολάβησης των συγκρούσεων και των αντιφάσεων των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Το κοινωνικό κράτος αναλαμβάνει την αύξηση της παραγωγικό-

τητας της εργασίας («κοινωνική επένδυση»), τη μείωση του μισθολογικού κόστους για τους ατομικούς καπιταλιστές μέσω της ανάληψης πλευρών της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης («κοινωνικός μισθός» – «κοινωνική κατανάλωση») καθώς επίσης τη στήριξη και την πειθάρχηση του πλεονάζοντος πληθυσμού («κοινωνική πρόνοια» / «κοινωνικά έξοδα»). Τα κοινωνικά έξοδα δεν περιλαμβάνουν μόνο τα προνοιακά επιδόματα και τις δαπάνες για την αστυνομία αλλά και τις στρατιωτικές δαπάνες.

Σε κάθε περίπτωση η υλική αναπαραγωγή του κράτους προϋποθέτει τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου, δεδομένου ότι οι αξίες χρήσης τις οποίες ιδιοποιείται και η εργασιακή δύναμη την οποία απασχολεί αναπαράγονται μόνο μέσα από τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Γι' αυτό τον λόγο το κράτος δεν μπορεί να αυτονομηθεί υλικά από την αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Είναι στιγμή αυτής της αναπαραγωγής και επομένως στιγμή της ταξικής πάλης. **Συνεπώς, οι παρεμβάσεις του κράτους είναι αναγκαία υποταγμένες στην εξασφάλιση της διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου και μπορούν να κινούνται μόνο εντός των ορίων που τίθενται προκειμένου να μην διαρρηχθεί το κύκλωμα της καπιταλιστικής συσσώρευσης.** Παρόλο που οι υλικές σχέσεις ανάμεσα στο κεφάλαιο και το κράτος συνιστούν την υλική βάση για την υποταγή της αυτονομημένης μορφής του κράτους στο κεφάλαιο, αυτή η υποταγή μεσολαβείται με τη σειρά της από τις μορφές μέσω των οποίων διεξάγεται η ταξική πάλη. Η διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου δεν είναι μόνο όρος για την υλική αναπαραγωγή του κράτους αλλά και για τη νομιμοποίησή του, η οποία εξαρτάται από την επιτυχία του τόσο ως προς την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης όσο και ως προς την εξασφάλιση της κερδοφορίας των καπιταλιστών.

Ορισμένοι σύντροφοι έχουν υποστηρίξει ότι η διεκδίκηση παραχωρήσεων από το κράτος οδηγεί στη στράτευση της εργατικής τάξης πίσω από αυτό, στη δημιουργία διαταξικών συμμαχιών ή ακόμα και στην άνοδο του αντισημιτισμού εντός της τάξης. Ωστόσο, η σχέση της εργατικής τάξης με το κοινωνικό κράτος είναι αντιφατική. Από τη μια μεριά, η πολιτική κινητοποίηση της εργατικής τάξης πιέζει το κράτος να ανταποκριθεί στις υλικές απαιτήσεις της. Από τη άλλη μεριά, το κοινωνικό κράτος δεν μπορεί ποτέ να ικανοποιήσει τις ανάγκες της εργατικής τάξης γιατί, όσο γενναιόδωρες κι αν είναι οι κοινωνικές παροχές, όσο υψηλό κι αν είναι το επίπεδο των μισθών, αυτές οι παροχές παραμένουν εξαρτημένες από την υποταγή της τάξης στις αλλοτριωμένες μορφές της μισθωτής εργασίας και του καπιταλιστικού κράτους. Πόσο μάλλον που στη σημερινή εποχή το κράτος αναγκάζεται να κάνει περικοπές στον κοινωνικό μισθό λόγω της κρίσης αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Κάθε μεμονωμένος εργάτης, είτε περιθωριοποιημένος είτε ενσωματωμένος, και κάθε κομμάτι της τάξης βρίσκεται σε μια αντιφατική σχέση με το καπιταλιστικό κράτος. Ενώ οι πραγματικές παροχές φέρνουν την εργατική τάξη σε μια σχέση που επιβεβαιώνει την κυριαρχία του κράτους, η μορφή με την οποία προσφέρονται αυτές οι παροχές εξασφαλίζει ότι η σχέση θα παραμείνει ανταγωνιστική. Η διεκδίκηση του κοινωνικού μισθού ή της νομιμοποίησης των μεταναστών είναι κάτι που οι προλετάριοι αναγκάζονται να κάνουν. Ταυτόχρονα όμως δεν παύουν να εναντιώνονται στον έλεγχο και την επιτήρηση που συνοδεύει τις όποιες παραχωρήσεις. Αυτή είναι η κεντρική αντίφαση του κοινωνικού κράτους, που αντανακλάται στις μορφές της ταξικής πάλης που το χαρακτηρίζουν. Η διαίρεση ανάμεσα στην ενσωμάτωση και τον αγώνα

ενάντια στο κράτος δεν είναι μια διαίρεση ανάμεσα σε δύο κομμάτια της εργατικής τάξης, το «**ενσωματωμένο**» και το «**αποκλεισμένο**», αλλά μια διαίρεση που διαπερνά τους ταξικούς αγώνες: κάθε αγώνας **μέσα** στο κράτος εμπεριέχει ως στιγμή την **εναντίωση** σε αυτό, ακόμα κι όταν αυτή δεν είναι κυρίαρχη.

Οπωσδήποτε, το κοινωνικό κράτος είναι ένα μέσο για την εξουδετέρωση της ταξικής πάλης από το κράτος. Οι υλικές παραχωρήσεις έχουν ακριβό τίμημα για την εργατική τάξη: ενώ το κοινωνικό κράτος ικανοποιεί ορισμένες ανάγκες της, το κάνει με μορφές που κατακερματίζουν, διαιρούν, αποστρατεύουν και υποσκάπτουν την αγωνιστικότητα της τάξης, διαβρώνοντας τη συλλογική της ισχύ και υπονομεύοντας τις απόπειρές της να συγκροτηθεί ως υποκείμενο της επαναστατικής αλλαγής.

Αλλοτριωμένες μορφές συλλογικότητας

Η ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους εμπλέκει όλο και περισσότερο το κράτος στην απροκάλυπτη ρύθμιση των συνθηκών αγοραπωλησίας της εργασιακής δύναμης στην προσπάθειά του να απαντήσει στην ταξική πάλη. Η επέκταση της κρατικής δραστηριότητας δεν σημαίνει μόνο αύξηση της πυκνότητας και της ποσότητας της σχέσης των ατόμων με το κράτος αλλά και την εγκαθίδρυση νέων μορφών σχέσεων ανάμεσα στο κράτος και το «κοινό». Η ανάπτυξη νέων μορφών αντιπροσώπευσης, παρέμβασης και διοίκησης γίνεται πρόβλημα τόσο για όσους διοικούν όσο και για τους διοικούμενους. Μόλις εδραιώνεται ο ατομικισμός συμπληρώνεται αμέσως από την ανάπτυξη συλλογικών πολιτικών μορφών εντός του κράτους.

Οι αναπτυσσόμενες μορφές συλλογικοποίησης (σύλλογοι, συνδικάτα, φυλε-

τικές/εθνοτικές/τοπικές κοινότητες κ.λπ.) δεν αντιτίθενται στη διαδικασία της ατομικοποίησης. Η συλλογικοποίηση συσκοτίζει την ταξική δομή των κοινωνικών σχέσεων εξίσου αποτελεσματικά με την ατομικοποίηση. Οι τάξεις δεν ατομικοποιούνται απλώς: τα άτομα ομαδοποιούνται εκ νέου με τέτοιο τρόπο έτσι που η έννοια της τάξης να φαίνεται εντελώς άσχετη με τους συλλογικούς αγώνες (ψηφοφόροι, φορολογούμενοι, ενοικιαστές, γονείς, ασθενείς, LGBTQ, καπνιστές, κοκ). Έτσι η ολότητα της ταξικής πάλης κατακερματίζεται μέσω της κρατικής διοίκησης σε διακριτά προβλήματα για τους διαφορετικούς κλάδους των κρατικών λειτουργιών: προβλήματα για το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, για το Υπουργείο Παιδείας, για το Υπουργείο Περιβάλλοντος κοκ. Οι κανονισμοί και η γραφειοκρατία του κράτους διαμορφώνουν και τους αποδέκτες της κρατικής πολιτικής. Αυτή η διαμόρφωση είναι ένα πεδίο αγώνα, ενός αγώνα καναλιζαρίσματος της ταξικής δραστηριότητας προς τις φετιχοποιημένες μορφές της αστικής πολιτικής, ενός αγώνα για την εδραίωση της μορφής κράτος.

Το κράτος δεν είναι απλώς μορφή ύπαρξης της σχέσης κεφάλαιο αλλά και στιγμή αναπαραγωγής της σχέσης αυτής ως σχέσης ταξικής εκμετάλλευσης που μεσολαβείται από την ανταλλαγή της εργασιακής δύναμης. Η αναπαραγωγή της σχέσης κεφάλαιο είναι διαδικασία διαμόρφωσης της κοινωνικής δραστηριότητας με τέτοιο τρόπο ώστε να αναπαράγει τις τάξεις ως μεμονωμένα άτομα και διαχωρισμένες συλλογικότητες και να αποκλείει τη δυνατότητα της οργάνωσης της τάξης.

Το συμπέρασμα είναι ότι ο αγώνας για την προλεταριακή οργάνωση πρέπει να είναι αγώνας ενάντια στο κράτος ως μορφή της ταξικής σχέσης και πρέπει να περιλαμβάνει υλικές μορφές υπέρβασης των διαχωρισμών.

Η ιδιότητα του πολίτη ως διαχωρισμός ανάμεσα στους πολίτες και τους μη-πολίτες προλετάρους

Η εργατική τάξη κατακερματίζεται λόγω του καπιταλιστικού καταμερισμού της εργασίας. Η εκμηχάνιση της παραγωγής δι-

αφοροποιεί τόσο το κεφάλαιο όσο και την εργασία. Η διαδικασία εκμηχάνισης ωθεί ένα κομμάτι της εργατικής τάξης στον εφεδρικό στρατό των ανέργων. Η δημιουργία του σχετικού υπερπληθυσμού δεν εξασφαλίζει απλώς τη μείωση των μισθών εντός των ορίων της καπιταλιστικής κερδοφορίας αλλά δημιουργεί τη βάση πάνω στην οποία μπορούν να αναπαράγονται καπιταλιστικοί κλάδοι έντασης εργασίας και χαμηλών μισθών καθώς η συνεχής αναδημιουργία του εφεδρικού στρατού ωθεί ένα κομμάτι του εργατικού δυναμικού να αποδεχτεί τις εν λόγω υποτιμημένες ως προς τον μισθό και τις συνθήκες θέσεις εργασίας. Οι μετανάστες, δηλαδή οι μη-πολίτες προλετάριοι, είναι το κομμάτι του εργατικού δυναμικού (και του εφεδρικού στρατού) που αναπαράγεται ως εργασιακή δύναμη στη βάση ενός πολύ χαμηλότερου επιπέδου διαβίωσης και γι' αυτό τον λόγο μπορεί να τροφοδοτήσει τον βρικόλακα της καπιταλιστικής συσσώρευσης μέσα σε αυτούς ακριβώς τους κλάδους έντασης εργασίας και χαμηλών μισθών.⁷

Επομένως, η ιδιότητα του πολίτη πέραν της ατομικοποίησης και της αλλοτριωμένης συλλογικοποίησης, δηλαδή του κατακερματισμού, των **πολιτών προλετάρων** εντός της μορφής του κράτους, διαχωρίζει επίσης τους προλετάρους σε πολίτες και μη πολίτες και εξυπηρετεί τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου μέσα από την ταυτόχρονη παραγωγή απόλυτης και σχε-

7. Howard Botwinick, *Persistent Inequalities: Wage Differentials Under Capitalist Competition*, Brill, 2018. Στους κλάδους έντασης εργασίας και χαμηλών μισθών αναπτύσσεται ανταγωνισμός ανάμεσα στους πολίτες και τους μη πολίτες προλετάρους. Η απουσία ταξικής οργάνωσης ενάντια στους εθνικούς διαχωρισμούς οδηγεί από τη μία στην ακόμα μεγαλύτερη μείωση των μισθών και από την άλλη στην ανάπτυξη του ρατσισμού και του εθνικισμού στους κόλπους των προλετάρων πολιτών.

τικής υπεραξίας στους διαφοροποιημένους τεχνολογικά και οργανωτικά ετερογενείς παραγωγικούς κλάδους.

Η ιδιότητα του πολίτη δεν θα πρέπει να υποβιβάζεται σε ένα σχήμα απλού αποκλεισμού. Ο μετανάστης χωρίς χαρτιά που αποκλείεται από την ιδιότητα του πολίτη «στρατολογείται» για την υποτιμημένη εργασιακή του δύναμη. Η έλλειψη νομικής προστασίας των μεταναστών χωρίς χαρτιά είναι ακριβώς αυτή που αυξάνει τη ζήτηση για την εργασία τους. Με άλλα λόγια, δεν πρόκειται περί ενός αποκλεισμού: οι μετανάστες χωρίς χαρτιά ενσωματώνονται σε έναν καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό ως «παράνομοι», καθώς ο κίνδυνος της απέλασής τους εξυπηρετεί την πειθάρχησή τους.

Σε κάθε περίπτωση, το περιεχόμενο που κρύβεται πίσω από τις δικαίκες μορφές τόσο του πολίτη όσο και του μη-πολίτη είναι η εργασία. Προκειμένου να διευκολυνθεί η υποταγή της εργαζόμενης ανθρωπότητας στο κεφάλαιο αυτή πρέπει να κατακερματιστεί. Σύμφωνα με τον De Genova, «λόγω αυτών των οριστικά άνισων σχέσεων τους με το κράτος, η καθημερινή ζωή του πολίτη και του μη πολίτη τείνει αντίστοιχα να διακρίνεται κυρίως από την άνιση κοινωνική οργάνωση των όρων και των συνθηκών εργασίας τους».⁸ Σε μια περίοδο εμβάθυνσης της κρίσης αναπαραγωγής των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων αυτή η ανισότητα εξυπηρετεί την εμπέδωση των φετιχοποιημένων μορφών του κράτους και της ιδιότητας του πολίτη. Η κρίση και αναδιάρθρωση του κράτους πρόνοιας ως μορφής ενσωμάτωσης του προλεταριάτου και υπαγωγής του στο κεφάλαιο βρίσκει αντιστάθμισμα στην

8. Nicholas De Genova, «Το καθεστώς των απελάσεων» στο Αντίθεση, *Τρία κείμενα για τη μετανάστευση, τις απελάσεις, το κεφάλαιο και το κράτος του*, 2016.

ψευδή υπεροχή των πολιτών έναντι όσων αποκλείονται από την απατηλή κοινότητα του κράτους. Αυτή η υπεροχή είναι ψευδής, καίτοι πραγματική, διότι οδηγεί στην υποτίμηση και την πειθάρχηση και των δύο κατηγοριών, παρότι οι προλετάριοι πολίτες βρίσκονται σε πολύ καλύτερη θέση από τους μη πολίτες.

Από αυτή την άποψη, η **ανθρώπινη χειραφέτηση** δεν μπορεί να έχει καμία σχέση με τη διεκδίκηση της «ιδιότητας του πολίτη», αφού η τελευταία επιφέρει «την πρωτογενή εγγραφή της ζωής στην κρατική τάξη». Όπως γράφει ο De Genova, «το θέλημα της “συμμετοχής” στην (κρατική) εξουσία είναι ακριβώς η παγίδα που αποκαλείται ιδιότητα του πολίτη».⁹

Ο διαχωρισμός ανάμεσα στους πολίτες και τους μη πολίτες προλετάριους έχει αποκτήσει σήμερα μια εξέχουσα πολιτική και ιδεολογική σημασία. Ο διαχωρισμός στις αντιτιθέμενες ομάδες των πολιτών και των αλλοδαπών είναι πρωταρχικά ένας διαχωρισμός στον χώρο και αποτελεί τη βάση για την παραγωγή του εθνικισμού, της «αυτοαναφορικής θεολογίας κάθε έθνους-κράτους».¹⁰

Το κράτος δεν πετυχαίνει πάντοτε να υποτάξει τον ντόπιο πληθυσμό μέσω της ιδιότητας του πολίτη ούτε είναι αλήθεια η φιλελεύθερη / σοσιαλδημοκρατική ιδεολογία σύμφωνα με την οποία αποστολή του κράτους είναι η «διασφάλιση των συμφερόντων του έθνους» και επομένως ότι δεν θα μπορούσε να ασκήσει την πιο ακραία βία ενάντια στους νόμιμους πολίτες του. Η διεύρυνση των ορίων της εθνικής κοινότητας στη βάση της κατοίκησης επί του κοινού εθνικού εδάφους – μια αντίληψη που θα μπορούσε να προωθήσει την εθνική ένταξη των μεταναστών κατοίκων αποτελεί

9. Ό.π.

10. Ό.π.

συμπληρωματική μορφή του εθνικισμού. «Η προσκόλληση στη διευρυμένη “ενσωμάτωση” των “ξένων” που ήδη κατοικούν εντός του χώρου μιας “εθνικής κοινότητας”, στη βάση μιας ιδεολογίας του εδάφους, τείνει απλώς να επιτείνει τον καταστατικό διαχωρισμό των “αλλοδαπών” που βρίσκονται στην άλλη πλευρά των συνόρων. Μάλιστα, οι κρατικές αρχές κράτησης και απέλασης των μεταναστών ολοένα και διευρύνουν το εδαφικό πεδίο της ρυθμιστικής τους δράσης και η φύλαξη των συνόρων επεκτείνεται πέραν ... των “εθνικών” συνόρων».¹¹ Από αυτή την άποψη, η πολιτική της «ενσωμάτωσης» των μεταναστών και η περιφραξη του εθνικού εδάφους αποτελούν συμπληρωματικές μορφές του εθνικισμού. Επιπλέον, η αντίληψη ότι η ανισότητα των μη πολιτών αποτελεί εργαλείο για την επιβολή των συμφερόντων των ντόπιων είναι εξίσου στρεβλή. Όπως έχει δείξει η ιστορική περίοδος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ή του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα, εναντίον των *απόβλητων πολιτών* μπορεί να εφαρμοστούν ακόμη και απελάσεις. Σε κάθε περίπτωση, οι απελάσεις και ο εγκλεισμός των μη πολιτών πρέπει να τοποθετηθούν δίπλα σε άλλες ανάλογες κρατικές λειτουργίες, όπως ο μαζικός εγκλεισμός του ντόπιου «περιττού πληθυσμού».

Ο καπιταλισμός βασίζεται στην ανάδυση της τυπικά *ελεύθερης* εργασιακής δύναμης που πρέπει να μπορεί να κινείται ελεύθερα από επιχείρηση σε επιχείρηση ανάλογα με την πορεία της καπιταλιστικής συσσώρευσης σε αντίθεση με τις προκαπιταλιστικές μορφές ανελεύθερης εργασίας. Ωστόσο, η ελευθερία κίνησης των εργαζόμενων είναι πάντοτε σαφώς οριοθετημένη. Η ανεξέλεγκτη ελευθερία κίνησης των προλετάριων θα μπορούσε να δημιουργήσει μεγάλα προβλήματα στην αναπα-

11. Ό.π.

ραγωγή των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων ως *λιποταξία* από συγκεκριμένα εθνικά καθεστώτα υποταγής της εργασίας στο κεφάλαιο. Για αυτό η παγκόσμια κινητικότητα του κεφαλαίου απαιτεί τη ρύθμιση και τον περιορισμό της ελευθερίας κίνησης των προλετάρων. Θα πρέπει να επιτρέπεται μόνο η πειθαρχημένη κινητικότητα του εμπορεύματος-εργασιακή δύναμη ανάλογα με τις μεταβαλλόμενες ανάγκες του κεφαλαίου.

* * *

Το κεφάλαιο και η εργατική τάξη δεν αντιμετωπίζουν **άμεσα** η μία την άλλη ως τάξεις στη μορφή του κράτους, όπως δεν αντιμετωπίζουν **άμεσα** η μία την άλλη ως τάξεις στην ανταλλαγή του κεφαλαίου με εργασιακή δύναμη και στην άμεση διαδικασία παραγωγής, λόγω της ατομικοποίησης των προλετάρων και του διαχωρισμού τους σε αλλοτριωμένες μορφές συλλογικότητας. Έτσι, η ταξική πάλη δεν εμφανίζεται άμεσα στους αγώνες γύρω από το κράτος όπως δεν εμφανίζεται άμεσα και στους αγώνες γύρω από την άμεση διαδικασία παραγωγής και τη μισθωτή σχέση. Το κρίσιμο ζήτημα είναι η δημιουργία των μη αλλοτριωτικών μεσολαβήσεων μέσω των οποίων οι αγώνες γύρω από το κράτος και οι άμεσα οικονομικοί αγώνες θα αποτελέσουν στιγμές του ενιαίου αγώνα ενάντια στις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις.

Η κομμουνιστική θεωρία και πρακτική επιδιώκει τη δημιουργία μιας νέας κοινωνίας πάνω στη βάση της ενότητας της ανθρώπινης εμπειρίας και όχι του κατακερματισμού αυτής της εμπειρίας στις αλλοτριωμένες σφαίρες της ιδεολογίας, της πολιτικής και της οικονομίας που το κεφάλαιο θέλει να της επιβάλλει. Υπό αυτή την έννοια αποσκοπεί στην κατάργηση του κράτους,

της οικονομίας, του χρήματος, του έθνους και όλων των φετιχοποιημένων μορφών της καπιταλιστικής κοινωνικής ζωής.

Εθνικό κράτος και παγκόσμια συσσώρευση

Είδαμε λοιπόν ότι ως στιγμή της αναπαραγωγής του κεφαλαίου το κράτος είναι επίσης στιγμή της ταξικής πάλης, ακόμα κι αν αυτή εκφράζεται με στρεβλές μορφές ή μετατοπίζεται σε σύγκρουση και ανταγωνισμό εντός του προλεταριάτου. Ο αυξανόμενος κοινωνικός χαρακτήρας της καπιταλιστικής παραγωγής αλλά και η αυξανόμενη διεθνοποίηση του κεφαλαίου περιορίζουν τα όρια εντός των οποίων μπορεί να παρέμβει το κράτος χωρίς να διαρρηχθεί η υλική αναπαραγωγή του κεφαλαίου.¹²

Ο παγκόσμιος χαρακτήρας του κεφαλαίου θέτει λοιπόν όρια στην ισχύ του έθνους κράτους. Αυτή δεν είναι μια σύγχρονη εξέλιξη: η εθνική μορφή του κράτους επιβάλλεται και αναπτύσσεται ταυτόχρονα με την παγκόσμια καπιταλιστική αγορά και το διεθνές σύστημα κρατών. Δεν μπορούμε επομένως να μελετήσουμε συγκεκριμένα ένα έθνος-κράτος κάνοντας αφαίρεση από τα άλλα κράτη, ούτε κάνοντας αφαίρεση από την εθνική του μορφή. Το έθνος-κράτος δεν μπορεί να σταθεί πάνω από το κεφάλαιο, διότι το κεφάλαιο είναι παγκόσμιο φαινόμενο. Δεν μπορεί να σταθεί πάνω από τον νόμο της αξίας ώστε να επιβάλλει μια άλλη πολιτική μορφή ρύθμισης της καπι-

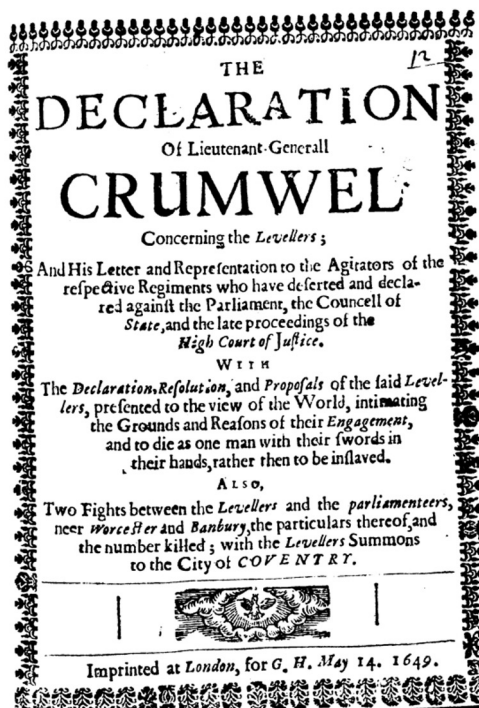
12. Η ενότητα αυτή βασίζεται στο άρθρο του Peter Burnham, *Capital, Crisis and the International State System* που δημοσιεύτηκε στον τόμο W. Bonefeld και John Holloway (επιμ.), *Global capital, national state and the politics of money*, Macmillan, 1996 και στο άρθρο του Ilias Alami, *On the terrorism of money and national policy-making in emerging capitalist economies*, *Geoforum* 96, 2018.

ταλιστικής παραγωγής, διότι ο νόμος της αξίας επιβάλλεται στα μεμονωμένα εθνικά κράτη όπως ακριβώς επιβάλλεται στους μεμονωμένους καπιταλιστές, μέσω του διεθνούς ανταγωνισμού. Πέραν του γεγονότος ότι η αυτονόμηση της πολιτικής από την οικονομία είναι το διαρκές διακύβευμα της ταξικής πάλης, περιορίζεται επίσης από το γεγονός ότι η πολιτική ρύθμιση δεν μπορεί να αντικαταστήσει τον νόμο της αξίας. Η στρέβλωση του νόμου της αξίας από την πολιτική ρύθμιση είναι ένας επιπρόσθετος παράγοντας αστάθειας των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων.¹³

Τα έθνη κράτη βρίσκονται λοιπόν εντός ενός διεθνούς συστήματος, το οποίο δεν είναι απλώς το άθροισμα των εθνών κρατών ως διαχωρισμένων και ανεξάρτη-

13. Για παράδειγμα, το θεμελιώδες λάθος του Κεϋνσιανισμού της μεταπολεμικής περιόδου ήταν η θέση ότι η υπερσυσσώρευση και η υποκατανάλωση είναι δύο πλευρές του ίδιου νομίσματος, έτσι που η επέκταση της εσωτερικής αγοράς μέσω των κρατικών δαπανών και της πίστης θα επέλυε την κρίση της συσσώρευσης. Ωστόσο, αν εντοπίσουμε την κρίση στην ίδια την κοινωνική μορφή της καπιταλιστικής παραγωγής είναι ξεκάθαρο ότι ούτε η διεύρυνση της αγοράς ούτε η επέκταση της πίστης μπορούν να οδηγήσουν στο οριστικό ξέπέρασμα της καπιταλιστικής κρίσης. Ενώ η επέκταση της πίστης απελευθερώνει προσωρινά το κεφάλαιο από τους χρηματικούς περιορισμούς, ταυτόχρονα αμβλύνει την πίεση που δέχονται τα μη παραγωγικά κεφάλαια να αναδιαρθρωθούν και έτσι ανοίγει τον δρόμο για μια ακόμα πιο βαθιά κρίση στο μέλλον. Παρόλο που η κρίση εκφράζεται εντός του έθνους-κράτους με δημοσιονομική, νομισματική ή χρηματοπιστωτική μορφή, η πηγή της κρίσης βρίσκεται στη διαδικασία παραγωγής. Όπως ακριβώς ο εγχώριος δανεισμός, έτσι και ο διεθνής δανεισμός ενισχύει προσωρινά τα μη παραγωγικά εθνικά κεφάλαια. Όπως έδειξαν τα πρόσφατα γεγονότα στην Ελλάδα και αλλού αυτή η συνθήκη μπορεί να οδηγήσει σε μια ακόμα βαθύτερη κρίση αναπαραγωγής του κεφαλαίου εντός του εκάστοτε έθνους-κράτους.

των μονάδων. Ο διπλός καθορισμός του κράτους σε σχέση με τους πολίτες του και σε σχέση με το διεθνές σύστημα κρατών και τη διεθνή οικονομία είναι μια διαρκής πραγματικότητα και αποτελεί τη βάση όλων των πλευρών της κρατικής πολιτικής και δραστηριότητας. Έτσι, η ανάλυση του έθνους-κράτους πρέπει να θέσει στο επίκεντρο και τη διεθνή αγορά, ένα ενιαίο σύστημα όπου η πολιτική εξουσία του κεφαλαίου επιμερίζεται σε ξεχωριστές κρατικές εδαφικές οντότητες. Ο ταυτόχρονος κατακερματισμός και ενοποίηση της πολιτικής σφαίρας στα έθνη-κράτη πραγματοποιήθηκε με άνισο τρόπο και σε διαφορετικό χρόνο από χώρα σε χώρα μέσα από μια ιστορική διαδικασία που ήταν παράλληλη με τη διαδικασία διεθνοποίησης του κεφαλαίου. Η μετάβαση από την προσωπική εξουσία του ηγεμόνα στην αφηρημένη κυριαρχία της δημόσιας αρχής πάνω σε ένα καθορισμένο έδαφος ήταν κεντρικό στοιχείο στην

ανάπτυξη του διεθνούς συστήματος κρατών, καθώς έκανε δυνατή την εγχώρια καπιταλιστική συσσώρευση και διαμόρφωσε ένα πλαίσιο που επέτρεπε και διευκόλυε την παγκόσμια κυκλοφορία εμπορευμάτων και κεφαλαίου.¹⁴

14. Εξαιρετικό ενδιαφέρον έχει η ερμηνεία που δίνει ο Benno Teschke στο κεφάλαιο που παραπέμψαμε παραπάνω καθώς και στο κεφάλαιο «The Metamorphoses of European Territoriality: A Historical Reconstruction» του βιβλίου M. Burgess και H. Vollaard (επιμ.) *State Territoriality and European Integration. Europe and the Nation State*, 2006. Σύμφωνα με αυτή την ερμηνεία, τόσο το απολυταρχικό καθεστώς της πρώιμης νεότερης περιόδου όσο και το φεουδαρχικό καθεστώς ήταν εξαιρετικά δαπανηρά αφού χαρακτηρίζονταν από μια δυναμική συσσώρευση πολιτικής εξουσίας και προσόδου μέσω του πολέμου, της βίας και των εμπορικών μονοπωλίων. Αντιθέτως, οι επαναστάσεις του 17^{ου} αιώνα στο Ηνωμένο Βασίλειο ενάντια στην απολυταρχική εξουσία οδήγησαν στη σταθεροποίηση του συστήματος της ατομικής ιδιοκτησίας –μέσα από τη διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης– καθώς και του δεσμευτικού χαρακτήρα των τυπικά ελεύθερων συμβάσεων, έδωσαν τέλος στη δυναμική της συσσώρευσης πολιτικής εξουσίας αντικαθιστώντας την με την καπιταλιστική συσσώρευση, μετέτρεψαν τους ευγενείς σε αποστρατιωτικοποιημένους καπιταλιστές γαιοκτήμονες και οδήγησαν στη συγκέντρωση της φορολογίας και της πίστωσης και την αποπροσωποποίηση της πολιτικής εξουσίας. Ο βρετανικός καπιταλισμός αποδείχτηκε πολύ πιο επιτυχημένο και παραγωγικό σύστημα εξουσίας και εκμετάλλευσης. Το αποτέλεσμα ήταν να εξαναγκαστούν και οι υπόλοιπες άρχουσες τάξεις της Ευρώπης να επιβάλουν διαδικασίες πρωταρχικής συσσώρευσης για να μπορέσουν να ανταγωνιστούν το Ηνωμένο Βασίλειο. Βλ. Hannes Lacher, *Historicising the Global: Capitalism, Territoriality, and the International Relations of Modernity*, Ph.D. Thesis, 2000 (κεφ. 7). Μεταφράζουμε ένα σχετικό μεγάλο απόσπασμα από το άρθρο του Benno Teschke με τίτλο «After the Tilly Thesis», *ό.π.*:

«Οι “τρόποι παραγωγής” δεν πρέπει να γίνονται αντιληπτοί ως συγκεκριμένες τεχνολογίες παραγωγής αλλά ως ανταγωνιστικές σχέ-

σεις εξουσίας. Αυτό φαίνεται άμεσα σε όλες τις προκαπιταλιστικές κοινωνίες καθώς η απόσπαση του υπερπροϊόντος προϋποθέτει άμεσα την απειλή της εφαρμογής ή την πραγματική εφαρμογή μέσων καταναγκασμού... Σε όλες τις προκαπιταλιστικές κοινότητες, η κοινωνική αλληλεξάρτηση –και η απόσπαση του υπερπροϊόντος των παραγωγών από τους μη-παραγωγούς– βασίζεται κυρίως στις άμεσες σχέσεις προσωπικής εξάρτησης ή, εναλλακτικά, στους κοινωνικούς δεσμούς υποχρέωσης. Στα κοινωνικά συστήματα όπου οι παραγωγοί έχουν άμεσα την κατοχή των μέσων αναπαραγωγής ή συντήρησής τους, οι μη-παραγωγοί πρέπει να ασκούν έναν βαθμό –νόμιμου ή μη– πολιτικού καταναγκασμού για να ιδιοποιούνται και να αναδιανέμουν το υπερπροϊόν. Η απόσπαση του υπερπροϊόντος είναι έτσι άμεσα εξαρτημένη από μη αγοραίες σχέσεις ή από τύπους δραστηριότητας που από τη σημερινή σκοπιά των πραγμάτων εμφανίζονται ως μη οικονομικοί. Αυτό αφορά τόσο τη «φεουδαρχική» σχέση αφέντη-χωρικού (που μεσολαβείται από τη γαιοπρόσοδο) όσο και την «απολυταρχική» σχέση κράτους-χωρικού (που μεσολαβείται από τους φόρους) καθώς και τους πολιτικούς όρους της (άνισης) εμπορευματικής ανταλλαγής που χαρακτήριζαν τα κυκλώματα ανταλλαγής των μεσαιωνικών και των πρώιμων νεότερων πόλεων. Αφορά επίσης την περίοδο του αποικιακού μερκαντιλισμού, που καθορίζεται από τον πολιτικό και στρατιωτικό αποκλεισμό του οικονομικού ανταγωνισμού και τον πολιτικό έλεγχο της εισόδου στο εμπόριο συγκεκριμένων εμπορευμάτων και σε συγκεκριμένες εμπορικές οδούς. Στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες, οι σχέσεις κυριαρχίας εισέρχονται άμεσα στον ορισμό των σχέσεων ιδιοποίησης: στην πραγματικότητα τις **συγκροτούν**. Οι πολιτικές σχέσεις κυριαρχίας (τίτλοι ευγενείας, δικαιώματα αποκλειστικής εκμετάλλευσης, προνόμια, βία) συγκροτούν ταυτόχρονα την οικονομική ισχύ της εκμετάλλευσης. Η διευρυμένη αναπαραγωγή των κυρίαρχων ταυτίζεται είτε με τη γεωγραφική επέκταση της εξουσίας τους και τη συσσώρευση τίτλων κυριότητας και δικαιωμάτων εκμετάλλευσης (σύγκρουση εντός της άρχουσας τάξης) είτε με την εντατικοποίηση των συνθηκών και του ρυθμού ιδιοποίησης του υπερπροϊόντος (ταξική σύγκρουση) – συνήθως και με τα δύο... Υπό αυτή την έννοια, η πολιτική και η οικονομία στις προκαπιταλιστικές κοινω-

νίες είναι συγχωνευμένες ή για να το θέσω καλύτερα είναι μη-διαφοροποιημένες.

Αυτή η έλλειψη διαχωρισμού έχει επίσης μια γεωγραφική και μια γεωπολιτική διάσταση που απαντά άμεσα στο ερώτημα περί του ιδióρρυθμου (*sui generis*) χαρακτήρα της εδαφικότητας στη μεσαιωνική Ευρώπη και την ιδιαιτερότητα των μεσαιωνικών γεωπολιτικών σχέσεων. Εν ολίγοις, το επιχείρημα έχει ως εξής: στα καθεστώτα κοινωνικής ιδιοκτησίας όπου οι άμεσοι παραγωγοί κατέχουν τα μέσα αναπαραγωγής τους, οι μη-παραγωγοί τείνουν να επενδύουν ξανά και ξανά σε μέσα ιδιοποίησης/καταναγκασμού –αντί στα μέσα παραγωγής– προκειμένου να εξασφαλίσουν την απόσπαση του υπερπροϊόντος και τη συσσώρευση πλούτου. Αυτό οδήγησε στην αποσύνδεση της προόδου των στρατιωτικών καινοτομιών από την πρόοδο των τεχνολογικών καινοτομιών στα μέσα παραγωγής. Καθώς η συσσώρευση ήταν πρωταρχικά μια πολιτική διαδικασία έναντι των χωρικών, διαιρούσε επίσης εσωτερικά την άρχουσα τάξη στη βάση των συγκρούσεων πάνω στα ιδιοκτησιακά δικαιώματα, τους όρους ιδιοποίησης και τη διανομή του υπερπροϊόντος (λόγω της σύγκρουσης ανάμεσα στους βασιλικούς φόρους και τη γαιοπρόσοδο των αφεντών). Κατά τον ίδιο τρόπο που αυτές οι διαδικασίες διαιρούσαν “εσωτερικά” τις ελίτ, προωθούσαν επίσης τη σύγκρουση ανάμεσα στους αφέντες και τις δυναστείες ως προς την επέκταση και τον έλεγχο “της γης και των ανθρώπων” – του εδάφους και της εργασίας. Η κάθετη ταξική σύγκρουση, που περιλάμβανε την αντίσταση των χωρικών στις απαιτήσεις των αφεντών δεν διαχωριζόταν από τις συγκρούσεις ανάμεσα στους αφέντες. Αλλά καθώς κάθε αφέντης έπρεπε να εφαρμόσει ένα μίνιμουμ βίας επί του αφεντάτου του (συνήθως οι αφέντες δεν ήταν ιδιοκτήτες της περιοχής που διαφέντευαν, αλλά την κατείχαν μέσω παραχώρησης από τους επικυρίαρχους βασιλείς) για να ασκήσει έλεγχο πάνω στους χωρικούς, οι αφέντες απολάμβαναν το προνόμιο να φέρουν όπλα (συμπεριλαμβανομένων των εκκλησιαστικών και μοναστηριακών αρχόντων). Η στρατιωτικοποίηση των μελών της άρχουσας τάξης που ήταν τυπικά οργανωμένη σε βαθμιδωτές αλυσίδες σχέσεων αφέντη-επικυρίαρχου συνεπαγόταν την ολιγοπωλιακή διάχυση των μέσων βίας σε ολόκληρη την τάξη των ευγενών που συνέθετε το “φεουδαρχικό κράτος”, το οποίο χαρα-

κτηριζόταν από “κατακερματισμένη κυριαρχία”.

Αυτό είχε επίσης ως συνέπεια ότι ο σχηματισμός του μεσαιωνικού “κράτους” ήταν εδαφικά μη-καθορισμένος, ασυνεχής και στερείτο συνόρων. Επίσης, ήταν θεσμικά μη συγκεντροποιημένος, μη-ορθολογικοποιημένος και μη-αποπροσωποποιημένος, καθώς οι αφέντες μπορούσαν επίσης να σχετίζονται με πολλαπλούς επικυρίαρχους βασιλείς και καθώς οι ηγεμόνες συσσωρεύαν δικαιώματα επί εδαφών σε απομακρυσμένες και διαμελισμένες τοποθεσίες. Επιπλέον, η συσσώρευση πολιτικής ισχύος (και η απο-συσσώρευσή της) δεν πραγματοποιείτο μόνο μέσω πολέμων και συγκρούσεων αλλά και μέσω περίπλοκων στρατηγικών για τον γάμο και την ανάπτυξη της οικογένειας, πράγμα που αναδεικνύει περαιτέρω τον έντονα προσωποποιημένο χαρακτήρα των μεσαιωνικών και των πρώιμων νεότερων “κρατών”. Οι συγκρούσεις ανάμεσα στους αφέντες πάνω στα δικαιώματα κυριαρχίας εμφανιζόταν επομένως με τη συγκεκριμένη νομική μορφή της βεντέτας –κι όχι με τη μορφή του εμφυλίου πολέμου ή του κλασικού διακρατικού πολέμου– η οποία εξέφραζε την έλλειψη διάκρισης ανάμεσα στην εγχώρια και τη διεθνή σφαίρα εξουσίας. Η διάκριση εσωτερικού/εξωτερικού –και η σχετική ορολογία περί του “διεθνούς” και του “εγχώριου”– ήταν επομένως απύσπαστη. Δεν υπήρχε μεσαιωνικό διακρατικό σύστημα.

Κάθε περιγραφή του διαφοροποιημένου σχηματισμού του κράτους στην Ευρώπη οφείλει να εντοπίσει τις διαφορές ανάμεσα στις εκάστοτε πορείες που ακολούθησε η εν λόγω κοινωνικοπολιτική δυναμική του ύστερου μεσαίωνα και της πρώιμης νεότερης περιόδου, οι οποίες οδήγησαν, με τον χρόνο, στη δημιουργία του κράτους, στην τοπικά διαφοροποιημένη κατασκευή περισσότερο συγκεντροποιημένων πολιτικά καθεστώτων και, σε τελική ανάλυση, στο γνώριμο διακρατικό σύστημα... Επομένως, ο πόλεμος, η απόσπαση του υπερπροϊόντος και η επανεπένδυση σε μέσα καταναγκασμού... αποτελούσαν τυπικές στρατηγικές της άρχουσας τάξης για τη διευρυμένη αναπαραγωγή της, στις οποίες έδινε ώθηση η κοινωνική δυναμική της συσσώρευσης πολιτικής εξουσίας.

Σε αυτό το πλαίσιο, η δράση και η υποκειμενικότητα δεν αποτελούν απλώς “αντανακλάσεις” των δομικών σχηματισμών των κοινωνικοπολιτικών σχέσεων βάσει ενός σχήματος

Η βασική αντίφαση αυτής της πραγματικότητας βρίσκεται στη σχέση ανάμεσα στον εθνικό χαρακτήρα της πολιτικής συγκρότησης και νομιμοποίησης των κρατών και τον παγκόσμιο χαρακτήρα της συ-

αιτίας και αποτελέσματος, εφόσον τα δρώντα υποκείμενα που βρίσκονται εντός τους –είτε είναι ατομικά είτε συλλογικά– αντλούν και αναπτύσσουν ρεπερτόρια εμπειρίας, τα οποία δεν αναπαράγουν απλώς ούτε επαναθεσιάζουν τις υφιστάμενες σχέσεις εξουσίας. Αντίθετα, η δράση θα πρέπει να συλληφθεί ως μια ενεργός διαδικασία και όχι ως μια διαδικασία αντίδρασης: ως μια διαδικασία τροποποίησης, παράκαμψης και “διαφυγής” από τις επιταγές της δομής. Η καινοτομία είναι κάτι το διαρκώς δυνατό μέσα σε αυτή τη διαδικασία. Επομένως, η κοινωνική δράση δεν είναι κάτι που εισέρχεται απέξω στην ιστορική ανάλυση –ως στατικός και πραγματοποιημένος προκαθορισμός της ορθολογικότητας των δρώντων υποκειμένων– αλλά κάτι που απαιτεί διαρκή ιστορικοποίηση και συγκεκριμενοποίηση εντός του εκάστοτε πλαισίου των [κοινωνικών] σχέσεων...

Η κριτική της φιλελεύθερης πολιτικής οικονομίας από τον Μαρξ δεν αποκάλυψε μόνο τις πολιτικές διαδικασίες –την πρωταρχική συσσώρευση– μέσω των οποίων συγκροτήθηκαν οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής (οι οποίες δεν πρέπει να εννοηθούν ως αποπολιτικοποιημένοι αφηρημένοι νόμοι της οικονομίας/της αγοράς στους οποίους συμμετέχουν άτομα που επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση του οφέλους τους αλλά ως ανταγωνιστικές κοινωνικές σχέσεις). Αποκάλυψε επίσης τον τρόπο με τον οποίο ο διαχωρισμός των άμεσων παραγωγών από τα μέσα αναπαραγωγής τους δημιούργησε την “πραγματική φαινομενικότητα” του διαχωρισμού της ελεύθερης αγοράς εργασίας βάσει σύμβασης (που εννοηγήθηκε από την κλασική πολιτική οικονομία ως αποπολιτικοποιημένη σφαίρα ειρηνικής και μεσολαβημένης από την αγορά δραστηριότητας) από ένα αμιγώς πολιτικό κράτος (τη σφαίρα της πολιτικής δραστηριότητας που βασίζεται στον καταναγκασμό). Σύμφωνα με τον Μαρξ, το κράτος παρέμεινε άμεσα ενεργό στη συνεχιζόμενη συγκρότηση των κοινωνικών σχέσεων της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας και εντός της πολιτικής οικονομίας της καπιταλιστικής δυναμικής».

σώρευσης. Παρόλο που οι συνθήκες εκμετάλλευσης κανονικοποιούνται σε εθνικό επίπεδο, τα κυρίαρχα κράτη συσχετίζονται σε παγκόσμιο επίπεδο μέσω του μηχανισμού της συναλλαγματικής ισοτιμίας που συγκροτεί μια ιεραρχία συστημάτων τιμών και μέσω του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος. Κατά τον ίδιο τρόπο που η απόδοση δικαίου μεταξύ αντικρουόμενων καπιταλιστικών συμφερόντων υπερβαίνει τα εθνικά νομικά συστήματα, το παγκόσμιο χρήμα υπερβαίνει τα εθνικά νομίματα. Τα έθνη-κράτη περιορίζονται αναγκαστικά εντός των πλαισίων που επιβάλλει η παγκόσμια συσσώρευση του κεφαλαίου – με πιο σημαντικό στοιχείο την υποταγή τους στο παγκόσμιο χρήμα.

Εκτός από την περιφρούρηση της εξουσίας της αγοράς, μέσω των μορφών ρύθμισης του δικαίου και του χρήματος, τα εθνικά κράτη ανταποκρίνονται στις κρίσεις που προκαλούνται από την αντιφατικότητα της κοινωνικής μορφής τους με την κατάσταση και την επιβολή συγκεκριμένων πολιτικών. Οι κυβερνήσεις λαμβάνουν δράση ενάντια στην ισχύ του προλεταριάτου στο εσωτερικό ενώ είναι ταυτόχρονα αναγκασμένες να αντιμετωπίζουν τις συνέπειες της ταξικής πάλης και τις αντιφάσεις της καπιταλιστικής συσσώρευσης σε παγκόσμιο επίπεδο.

Παρόλο που το έθνος κράτος δεν μπορεί να ξεπεράσει οριστικά αυτές τις αντιφάσεις, μπορεί ωστόσο να κινητοποιήσει δυνάμεις και πόρους για να αναδιαμορφώσει τις διεθνείς οικονομικές και πολιτικές σχέσεις, ώστε να πετύχει μια προσωρινά ευνοϊκότερη θέση στο διεθνές σύστημα που χαρακτηρίζεται από άνιση ανάπτυξη. Η αντιφατική και διαφοροποιημένη εθνικά βάση των ταξικών σχέσεων συνεπάγεται ότι η σύγκλιση και ο συμβιβασμός ανάμεσα στα εθνικά κράτη δεν είναι ο

κανόνας. Αντιθέτως, οι διακρατικές σχέσεις χαρακτηρίζονται από σύγκρουση εκτός από συνεργασία, καθώς τα εθνικά κράτη προσπαθούν να μεσολαβήσουν τις συνέπειες της αντίφασης ανάμεσα στο εθνικό και το παγκόσμιο επίπεδο.

Τα έθνη-κράτη αντλούν εν τέλει το εισόδημα και την εξουσία τους από το εκάστοτε εθνικό κεφάλαιο. Αυτό συμβαίνει τόσο σε ένα αφηρημένο επίπεδο στον βαθμό που η ισχύς του έθνους-κράτους εκφράζεται στην εξουσία του δικαίου και του χρήματος, δηλαδή τις φετιχοποιημένες μορφές της εξουσίας του κεφαλαίου, όσο και με συγκεκριμένο τρόπο, καθώς το εισόδημά τους πηγάζει από το κεφάλαιο που προκαταβάλλεται και την εργασιακή δύναμη που απασχολείται εντός των ορίων της δικαιοδοσίας του καθενός. Πια να αυξήσουν τις πιθανότητες προσέλκυσης και διατήρησης κεφαλαίου εντός των συνόρων τους, τα εθνικά κράτη ακολουθούν μια σειρά από πολιτικές (οικονομική και κοινωνική πολιτική, ενσωμάτωση και καταστολή κ.λπ.) και προσφέρουν κίνητρα και δέλεαρ για επενδύσεις. Ωστόσο, η επιτυχία των εθνικών πολιτικών εξαρτάται από την επιτυχία εκ νέου εδραίωση των συνθηκών για τη διευρυνόμενη αναπαραγωγή του κεφαλαίου σε παγκόσμιο επίπεδο. **Το δίλημμα που αντιμετωπίζουν τα εθνικά κράτη είναι ότι ενώ η συμμετοχή τους σε πολυμερείς εμπορικές και χρηματοπιστωτικές συμφωνίες είναι αναγκαία για την προώθηση της συσσώρευσης σε παγκόσμιο επίπεδο, αυτή η συμμετοχή τους μπορεί να υπονομεύσει σοβαρά την πορεία της συσσώρευσης του εθνικού κεφαλαίου.** Η μεταπολεμική ιστορία είναι η ιστορία της κίνησης αυτής της αντίφασης. Ένα σημαντικό στοιχείο αυτής της αντίφασης είναι το γεγονός ότι η άνιση καπιταλιστική ανάπτυξη μετατοπίζει την εκδήλωση της παγκόσμιας κρίσης του κεφαλαίου σε

συγκεκριμένα έθνη κράτη και περιοχές. Μέσα από αυτή τη διαδικασία η κρίση της παγκόσμιας συσσώρευσης εκφράζεται ως κρίση του διεθνούς συστήματος κρατών.

Η διαδικασία της λεγόμενης Οικονομικής και Νομισματικής Ενοποίησης (ΟΝΕ) αποτελεί το πιο χτυπητό παράδειγμα της κίνησης αυτής της αντίφασης. Από τη μια μεριά, η διαδικασία της ΟΝΕ αποτέλεσε τη συγκεκριμένη στρατηγική εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την επιβολή πειθαρχίας στις πληθωριστικές κρατικές δαπάνες και την αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης της ευρωπαϊκής εργατικής τάξης. Από την άλλη μεριά, η διαδικασία της ΟΝΕ οδήγησε σε απόκλιση ανάμεσα στις χώρες του «κέντρου» και της «περιφέρειας» της ευρωζώνης ως προς την ανταγωνιστικότητά τους ενώ ταυτόχρονα αύξησε προσωρινά την πιστοληπτική ικανότητα (αλλά και το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών) των χωρών της «περιφέρειας». Αυτή η ασύμμετρη δυναμική εκφράστηκε μετά από την παγκόσμια ύφεση του 2008 στο ξέσπασμα της κρίσης του δημόσιου χρέους στις χώρες της περιφέρειας – με τον πιο οξύ τρόπο στην Ελλάδα – και σε έντονους κλυδωνισμούς στο εσωτερικό της ευρωζώνης.

Συχνά η καπιταλιστική κρίση αποδίδεται στη χαοτική διαδικασία της διεθνοποίησης του κεφαλαίου (και ειδικά του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου) η οποία θίγει την κυριαρχία των εθνικών κρατών. Ωστόσο, η επιτυχής αναπαραγωγή της συσσώρευσης εντός των κρατικών συνόρων προϋποθέτει την αναπαραγωγή της συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα. Το γεγονός ότι η ενότητα των παγκόσμιων κυκλωμάτων συσσώρευσης είναι πάντα εξαρτημένη από τη συνεχιζόμενη υποταγή του προλεταριάτου και την τιθάσευση της μαχητικότητάς του, αποτελεί το πλαίσιο εντός του οποίου διαμορφώνονται οι σχέσεις

ανάμεσα στα έθνη-κράτη, τα οποία ανταγωνίζονται για την ελαχιστοποίηση των επιπτώσεων της παγκόσμιας κρίσης στο εσωτερικό τους. Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου αποτελεί ευκαιρία για τα έθνη-κράτη που έχουν επιτύχει να ανασυγκροτήσουν τις θεσμικές δομές και, συνολικότερα, το κύκλωμα αναπαραγωγής του κεφαλαίου, με αποτέλεσμα την αυξημένη τους ανταγωνιστικότητα, προκειμένου να πετύχουν την άρση των φραγμών στη συσσώρευση των αντίστοιχων εθνικών τους κεφαλαίων και τη διεξόδου τους στην παγκόσμια αγορά.

Η κίνηση του παγκόσμιου χρήματος μεταφέρει τις παγκόσμιες συνθήκες της καπιταλιστικής συσσώρευσης και την πειθαρχία του καπιταλιστικού ανταγωνισμού στις εθνικές σφαίρες αξιοποίησης και τα αντίστοιχα κράτη μέσω του ισοζυγίου των πληρωμών, του συστήματος συναλλαγματικών ισοτιμιών (ή την απουσία της δυνατότητας υποτίμησης του νομίσματος όπως στην περίπτωση της Ευρωζώνης) και των όρων του δανεισμού του εκάστοτε κράτους. Αυτοί οι μεσολαβητικοί μηχανισμοί μετασχηματίζουν την επιδείνωση των τρεχουσών συνθηκών και των μελλοντικών προοπτικών της κυριαρχίας του κεφαλαίου πάνω στην εργασία και του βαθμού εκμετάλλευσής της, τόσο σε εθνικό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο, σε νομισματικές, δημοσιονομικές και χρηματοπιστωτικές κρίσεις.

Οι χρηματοπιστωτικές καινοτομίες των τελευταίων δεκαετιών συνέβαλλαν σημαντικά στην ενίσχυση της γεωγραφικής κινητικότητας, της ρευστότητας και της ανταλλαξιμότητας του χρηματικού κεφαλαίου μέσα από τη δημιουργία μιας ευρείας σειράς χρηματοπιστωτικών εργαλείων που έκαναν εφικτή την κινητικότητα του κεφαλαίου και τη ροή του από τη μια γεωγραφική τοποθεσία στην άλλη. Οι χρηματοπιστωτικές πρακτικές όπως η τιτλοποίηση

του χρέους αποτελούν μια ακόμη μορφή της πραγματοποίησης των κοινωνικών σχέσεων, οι οποίες εμφανίζονται ως φαινομενικά αυτόνομοι χρηματοπιστωτικοί τίτλοι, οι οποίοι μπορούν να μπουν στην κυκλοφορία ως πλασματικό κεφάλαιο. Τα παράγωγα οικονομικά προϊόντα παίζουν έναν εξόχως σημαντικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία δεδομένου ότι εμπορευματοποιούν, συμπυκνώνουν και αποτιμούν μια σειρά από κινδύνους που σχετίζονται με μελλοντικές εξελίξεις της ταξικής πάλης. Ο σχεδιασμός και η τιμολόγηση των χρηματοπιστωτικών προϊόντων αποτελεί τη φετιχοποιημένη αναπαράσταση και ποσοτικοποίηση των τρεχουσών και μελλοντικών προοπτικών εκμετάλλευσης της εργασίας και κυριαρχίας πάνω της. Δεν αφορούν τόσο την πρόγνωση του μέλλοντος όσο την πειθάρχηση του παρόντος ακόμα κι αν αυτή περνάει μέσα από την αποτίμηση των μελλοντικών οικονομικών αποτελεσμάτων.

Οι διεθνείς επενδυτές διατηρούν χαρτοφυλάκια διαφοροποιημένου ρίσκου. Η διαρκής γεωγραφική αναδιάταξη των χρηματοπιστωτικών περιουσιακών στοιχείων είναι η σύγχρονη φετιχοποιημένη μορφή εμφάνισης της χρηματικής εξουσίας του κεφαλαίου. Η υπέρμετρη κινητικότητα του χρήματος είναι ο θεμέλιος λίθος της κοινωνικής εξουσίας του χρήματος ως προς την επιβολή των καπιταλιστικών σχέσεων. Ωστόσο, η άνοδος αυτής της μορφής χρηματικής εξουσίας έχει ως αποτέλεσμα

την ακραία χρηματοοικονομική μεταβλητότητα στο επίπεδο της παγκόσμιας αγοράς με αποτέλεσμα την αύξηση της συχνότητας και του βάθους των χρηματοπιστωτικών κρίσεων τις τελευταίες δεκαετίες ως εκδηλώσεων της κρίσης αναπαραγωγής του κεφαλαίου.

Η ασυμμετρία του παγκόσμιου νομισματικού συστήματος (και, ειδικότερα, του ευρωνομίσματος) μεταφράζεται σε άνιση ισχύ των εθνικών χώρων συσσώρευσης ως προς την προσέλκυση ροών χρηματικού κεφαλαίου. Αυτό φαίνεται πιο έκδηλα όταν ξεσπάει η κρίση και έχει ως αποτέλεσμα μια εξαιρετικά άνιση γεωγραφική κατανομή της προσαρμογής μέσω της απαξίωσης κεφαλαίου. Οι κρίσεις εκδηλώνονται ως κρίσεις ρευστότητας που σημαίνει ότι οι γεωγραφικές περιοχές που είναι πιο ικανές να προσελκύσουν τις ροές χρηματικού κεφαλαίου μπορούν να αντιμετωπίσουν καλύτερα την κρίση και να μεταθέσουν το βάρος της απαξίωσης σε άλλους γεωγραφικούς χώρους αξιοποίησης. Αυτό φέρνει σε μειονεκτική θέση τις υπανάπτυκτες και τις πιο αδύναμες καπιταλιστικά χώρες: το κεφάλαιο αποδρά προς τα λεγόμενα «ασφαλή λιμάνια», δηλαδή τα ασφαλή περιουσιακά στοιχεία των πιο ισχυρών κρατών. Επιπλέον, η φυγή αυτή ενισχύει περαιτέρω τον «ασφαλή» χαρακτήρα των ισχυρότερων καπιταλιστικών κρατών. Η εκ νέου εδραίωση της «εμπιστοσύνης των αγορών» μέσα από την αναδιάρθρωση του κυκλώματος αναπαραγωγής του συνολικού εθνικού κεφαλαίου και την επίθεση στην εργατική τάξη παίζει κεντρικό ρόλο ως προς τη διατήρηση της βιωσιμότητας του εκάστοτε εγχώριου χρηματοπιστωτικού συστήματος.

Η μορφή της χρηματοπιστωτικής και δημοσιονομικής κρίσης μετατρέπεται στη μορφή της πολιτικής κρίσης καθώς το έθνος-κράτος δέχεται αυξανόμενη δημοσι-

ονομική, νομισματική και χρηματοπιστωτική πίεση προκειμένου να αναδιαρθρώσει εκ βάθρων τις κοινωνικές σχέσεις ώστε να εξασφαλίσει τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου.

Η όξυνση της παγκόσμιας κρίσης αναπαραγωγής του κεφαλαίου με το ξέσπασμα της χρηματοπιστωτικής κρίσης το 2007 εκδηλώθηκε καθυστερημένα στην Ελλάδα το 2009 λαμβάνοντας τη μορφή της οξείας δημοσιονομικής κρίσης και τη μορφή της κρίσης ανταγωνιστικότητας. Οι μορφές που πήρε το ξέσπασμα της κρίσης στην Ελλάδα και η οξυτήτά της είχαν να κάνουν με τις αιτίες που συνοπτικά αναφέραμε στην αρχή του κειμένου αλλά και με τη θέση του ελληνικού κράτους εντός του διεθνούς καταμερισμού εργασίας και της ιεραρχίας του διεθνούς συστήματος κρατών – ειδικότερα δε με την ασύμμετρη δυναμική της διαδικασίας της Οικονομικής και Νομισματικής Ενοποίησης στην Ευρώπη. Το ελληνικό καπιταλιστικό κράτος, σε συνεργασία με την ΕΕ και το ΔΝΤ, αντέδρασε άμεσα και προχώρησε σε μια συνολική επίθεση που είχε ως στόχο την απαξίωση της εργασιακής δύναμης και του μη παραγωγικού κεφαλαίου για να **ανασυγκροτήσει πάνω σε νέες βάσεις το κύκλωμα του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου** αλλά και για να **εσωτερικευθεί μέσα στην προλεταριακή υποκειμενικότητα** η πειθαρχία και ο «ρεαλισμός» των μειωμένων προσδοκιών.

Για το κίνημα ενάντια στην αναδιάρθρωση των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων μετά το 2010 στην Ελλάδα, τις «νέες μεσαίες τάξεις» και το προλεταριάτο

Το κίνημα των πλατειών αποτέλεσε την πιο σημαντική στιγμή και την κορύφωση του ευρύτερου κοινωνικού κινήματος ενάντια στην αναδιάρθρωση των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων μετά το ξέσπασμα της «κρίσης χρέους» στην Ελλάδα. Δεν μπορούμε λοιπόν παρά να εστιάσουμε σε αυτό.

Για να μιλήσει κανείς για ένα κίνημα πρέπει κατ' αρχάς να μιλήσει συγκεκριμένα για το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτό αναπτύχθηκε. Είναι σημαντικό, λοιπόν, να υπενθυμίσουμε ότι τον Μάιο του 2011, όταν ξεκίνησε η κατάληψη της πλατείας Συντάγματος, είχαν ήδη εφαρμοστεί τρία πακέτα μνημονιακών μέτρων λιτότητας ενώ κατά τη διάρκεια του κινήματος, τον Ιούνιο του 2011, ψηφίστηκε ένα ακόμα πακέτο μέτρων.

Πρόκειται για μέτρα που στόχευαν ευθέως τον άμεσο και έμμεσο μισθό και προωθούσαν την περαιτέρω αναδιάρθρωση των εργασιακών σχέσεων προς όφελος του κεφαλαίου. Συνοπτικά να αναφέρουμε ότι καταργήθηκαν οι κλαδικές και ομοιοεπαγγελματικές συλλογικές συμβάσεις εργασίας προς όφελος των επιχειρησιακών και ατομικών συμβάσεων, γεγονός που οδήγησε σε μείωση των μισθών στον ιδιωτικό τομέα και σε χειροτέρευση των συνθηκών εργασίας. Αυξήθηκε το όριο των ομαδικών απολύσεων και ταυτόχρονα μειώθηκε η αποζημίωση σε περίπτωση απόλυσης. Προωθήθηκε η μερική απασχόληση μέσω συμβάσεων ορισμένου χρόνου και εκ περιτροπής εργασίας. Καταργήθηκε η 13^η και η 14^η σύνταξη για όλους τους συνταξιούχους, δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, ενώ αυξήθηκαν τα όρια ηλικίας συνταξιοδότησης με περαιτέ-

ρω μείωση των συντάξεων. Καταργήθηκε ο 13^{ος} και ο 14^{ος} μισθός στον δημόσιο τομέα με πρόβλεψη για περαιτέρω μείωση των μισθών. Μειώθηκε ο κατώτατος μισθός και καθιερώθηκε ο υποκατώτατος για τους νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας, γεγονός που συμπαρέσυρε και το ύψος των επιδομάτων ανεργίας. Αυξήθηκαν κατακόρυφα τόσο οι έμμεσοι φόροι, αυξάνοντας την τιμή των μέσων συντήρησης, όσο και οι άμεσοι, μειώνοντας περαιτέρω τον άμεσο μισθό. Μειώθηκε δραματικά το αφορολόγητο. Θεσπίστηκε ο ΕΝΦΙΑ εν είδει χαρατσιού στον λογαριασμό της ΔΕΗ. Επιβλήθηκε ετήσιο χαράτσι 600 ευρώ στους ελεύθερους επαγγελματίες, συμπεριλαμβανομένων των αυτοαπασχολούμενων. Πάγωσαν οι προσλήψεις στο δημόσιο και θεσπίστηκε το μέτρο της εργασιακής εφεδρείας για τους οργανισμούς του δημοσίου που οδηγούνταν σε κατάργηση. Μειώθηκαν οι δαπάνες για την παιδεία και την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη. Ταυτόχρονα, η ανεργία αυξανόταν συνεχώς: τον Μάιο του 2011 έφτασε το 17%, το υψηλότερο μέχρι τότε ποσοστό ανεργίας στην Ελλάδα μεταπολεμικά.

Ήδη από την αρχή αυτής της επίθεσης ξέσπασαν πολλοί αγώνες τόσο στο πεδίο της παραγωγής όσο και στο πεδίο της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης. Απεργίες τόσο στον δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα, που ειδικά στην περίπτωση των εικοσιτετράωρων και σαρανταοκτώωρων γενικών απεργιών συνοδεύτηκαν από βίαιες μαζικές διαδηλώσεις. Την παραμονή της ψήφισης του πρώτου Μνημονίου, την 5η Μάη 2010, πραγματοποιείται μια από τις μαζικότερες διαδηλώσεις της μεταπολίτευσης με ξεκάθαρα εξεγερσιακά χαρακτηριστικά. Η τραγική της κατάληξη ανέστειλε για κάποιο διάστημα (μέχρι την κατάληψη της πλατείας Συντάγματος το 2011) τις βίαιες πρακτικές στον δρόμο και αποτέλεσε

πολύτιμο εργαλείο καταστολής και προπαγάνδας από την πλευρά του κράτους και των ΜΜΕ εναντίον όσων αγωνίζονταν ενάντια στην υποτίμησή τους.

Για να αντιμετωπιστεί αυτή η κοινωνική αναταραχή, το κεφάλαιο και το κράτος του έχουν στη διάθεσή τους τρεις δυνάμεις καταστολής: τους μπάτσους, τα ΜΜΕ και τα συνδικάτα. Οι μπάτσοι επιδίδονται σε δολοφονικές επιθέσεις εναντίον διαδηλωτών ενώ η παρουσία τους σε καθημερινή βάση στο κέντρο της Αθήνας είναι ασφυκτική. Τα ΜΜΕ επιδίδονται από το πρωί μέχρι το βράδυ σε ασκήσεις μαζικής τρομοκρατίας του πληθυσμού με την απειλή της χρεοκοπίας, στοχοποιούν όσους αντιδρούν και καταγγέλλουν ολόκληρα κομμάτια του πληθυσμού (π.χ. τους εργαζόμενους στον δημόσιο τομέα) ως υπεύθυνα για τη χρεοκοπία. Τα συνδικάτα από τη μία είναι αναγκασμένα να ανταποκριθούν στις πιέσεις από τη βάση οργανώνοντας κινητοποιήσεις από την άλλη όμως διατηρούν τις κινητοποιήσεις εντός της αστικής νομιμότητας και υπονομεύουν οποιαδήποτε προσπάθεια διάρρηξης της συνδικαλιστικής κανονικότητας.

Έτσι, παρά τη σφοδρότητά τους, οι αγώνες εκείνης της περιόδου, πριν αλλά και μετά την 5^η Μάη, έχουν περισσότερο αμυντικά χαρακτηριστικά, παρά τον εξεγερσιακό χαρακτήρα κάποιων διαδηλώσεων. Οι απεργίες που καλούν η ΓΣΕΕ και η ΑΔΕΔΥ λειτουργούν ως συλλογική αποσυμπίεση, ένα στιγμιαίο σπάσιμο της κανονικότητας. Οι αγώνες στους χώρους εργασίας παραμένουν εγκλωβισμένοι στον συντεχνιακό συνδικαλισμό, στους κλαδικούς διαχωρισμούς, στην αστική νομιμότητα και την ανάθεση, χωρίς να υπάρχει κάποια προσπάθεια σύνδεσης μεταξύ τους ή κάποια απόπειρα δημιουργίας αυτόνομων μορφών οργάνωσης. Και όπου υπήρξαν

τέτοιες προσπάθειες υπονομεύτηκαν από τους συνδικαλιστές όλων των κομματικών αποχρώσεων. Με λίγα λόγια, η απάντηση που δόθηκε από την εργατική τάξη απέναντι στη συνολική επίθεση που δεχόταν δεν ήταν ικανή να αναστρέψει την κατάσταση με αποτέλεσμα τα μέτρα λιτότητας των Μνημονίων να ψηφίζονται και να εφαρμόζονται σχεδόν απρόσκοπτα. Αυτό ενέτεινε την απονομιμοποίηση του κεντρικού πολιτικού συστήματος καθώς και των ηγετών της συνδικαλιστικής γραφειοκρατίας, γεγονός που εκφράστηκε και μέσα από τους προπηλακισμούς ή ακόμα και τους ξυλοδαρμούς πολιτικών και του προέδρου της ΓΣΕΕ Παναγόπουλου.

Αυτό ήταν σε αδρές γραμμές το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε το κίνημα των πλατειών και, πιο συγκεκριμένα, η κατάληψη της πλατείας Συντάγματος με τις συνεχείς μαζικές συγκεντρώσεις και τις καθημερινές συνελύξεις στην κάτω πλατεία. Το αρχικό κάλεσμα, για τις 25 Μαΐου 2011 (δύο μέρες μετά την ανακοίνωση του μεσοπρόθεσμου προγράμματος από την κυβέρνηση), μιλούσε για ειρηνική διαμαρτυρία και πλήρη διαχωρισμό από όλα τα πολιτικά κόμματα και τους συνδικαλιστικούς φορείς. Αυτή η επίκληση στην ειρηνική-ακομμάτιστη-μη ιδεολογική διαμαρτυρία είχε διάφορες συνέπειες. Κατ' αρχάς, ένα κομμάτι του κόσμου που ανταποκρίθηκε στο κάλεσμα κατέβηκε στο Σύνταγμα για να «υπερασπιστεί την πατρίδα του απέναντι στους ξένους που την επιβουλεύονταν». Μια άλλη συνέπεια ήταν ότι αρχικά τα ΜΜΕ πρόβαλλαν θετικά το κάλεσμα διότι προφανώς τα αφεντικά τους θεωρούσαν ότι μια προσωρινή ειρηνική σουπά είναι ενδεχομένως αναγκαία ως βαλβίδα αποσυμπίεσης τη στιγμή που λαμβάνονταν μέτρα που οδηγούσαν ένα μεγάλο κομμάτι της εργατικής τάξης στην εξαθλίωση. Φυσικά,

πολύ σύντομα, καθώς το κίνημα λάμβανε έναν πιο μόνιμο χαρακτήρα, μέσω της κατάληψης του δημόσιου χώρου, της καθημερινής συνέλευσης και των συγκρούσεων με την αστυνομία που λάμβαναν χώρα σχεδόν σε καθημερινή βάση, τα ΜΜΕ στράφηκαν ανοιχτά εναντίον των «αγανακτισμένων», όπως τους αποκαλούσαν υποτιμητικά, απαξιώνοντάς τους και ζητώντας την άμεση καταστολή τους από το κράτος.

Ωστόσο, το πιο ενδιαφέρον αποτέλεσμα του «ειρηνικού-ακομμάτιστου» χαρακτήρα της κινητοποίησης στο Σύνταγμα είναι ο ρόλος που έπαιξε εντός του κινήματος ο μηχανισμός του ΣΥΡΙΖΑ συνεπικουρούμενος κυρίως από τον μηχανισμό της ΑΝΤΑΡΣΥΑ. Αν ανατρέξει κανείς σε κείμενα υποστηρικτών της αριστεράς εκείνης της εποχής εκφράζεται μια κραυγή αγωνίας σχετικά με το «πού είναι η αριστερά στην πλατεία Συντάγματος» αφού δεν μπορεί να έχει τα πανό και το υλικό της. Στην πραγματικότητα, η αριστερά, και συγκεκριμένα ο ΣΥΡΙΖΑ σε συνεργασία με μέλη της ΑΝΤΑΡΣΥΑ, όχι απλώς βρισκόταν στην πλατεία αλλά είχε αγκυροβολήσει στις βασικές ομάδες εργασίας που είχαν δημιουργηθεί: στη γραμματεία και την ομάδα επικοινωνίας. Η γραμματεία κράταγε τα πρακτικά των συνελεύσεων και ανακοίνωνε τις προτάσεις προς ψήφιση. Η ομάδα επικοινωνίας δημοσιοποιούσε τις αποφάσεις και τα πρακτικά της συνέλευσης. Στην πραγματικότητα, η λειτουργία αυτών των δύο ομάδων, που απαρτιζόνταν από μέλη της ΚΟΕ (συνιστώσα του ΣΥΡΙΖΑ), της νεολαίας ΣΥΡΙΖΑ, του Δικτύου για τα Πολιτικά και Κοινωνικά Δικαιώματα (κομμάτι και αυτό του ΣΥΡΙΖΑ) και της ΑΝΤΑΡΣΥΑ, ήταν η χειραγώγηση των γενικών συνελεύσεων. Προτάσεις που είχαν να κάνουν με δραστηριότητες άμεσης δράσης, καλέσματα για γενική απεργία ή καταγγελίες εναντίον της

βίας των μπάτσων εξαφανίζονταν. Στόχος τους ήταν να καναλιζάρουν τη συζήτηση προς την κατεύθυνση της κεντρικής πολιτικής σκηνής με αιτήματα για «πτώση της κυβέρνησης», «διαγραφή του χρέους», με καλέσματα «επιφανών» αριστερών οικονομολόγων που θα μας δώσουν λύσεις στο πρόβλημα της χώρας και, φυσικά, με καταγγελίες εναντίον των βίαιων διαδηλωτών, επιβάλλοντας την προσφιλή σε όλους τους αριστερούς προβοκατορολογία. Σε αυτή τους την προσπάθεια συνεπικουρούνταν από δεκάδες μέλη των κομμάτων και των οργανώσεών τους που συμμετείχαν στη συνέλευση ινκόγκνιτο, ως δήθεν ακομμάτιστοι αγνοί αγωνιστές που είδαν φως και μπηκάν. Φυσικά, αυτές τους οι προσπάθειες αντιμετωπίζονταν συχνά με κατακραυγή από τα μέλη της συνέλευσης και υπήρχαν συνεχώς καταγγελίες για τη δημιουργία μιας εξουσιαστικής γραφειοκρατίας που χειραγωγούσε τις συζητήσεις. Ωστόσο, οι συγκεκριμένες δυνάμεις κατάφεραν να κρατήσουν υπό τον έλεγχό τους αυτές τις ομάδες χωρίς ποτέ να καθαιρεθούν για τις λαθροχειρίες που έκαναν και οι οποίες εντάσσονταν στο γενικότερο κομματικό τους σχέδιο: μετατροπή του ταξικού ζητήματος σε εθνικό ζήτημα που μπορεί να λυθεί μέσω μιας «φιλολαϊκής κυβέρνησης» που θα διαγράψει το χρέος, ή μέρος τους χρέους, και θα στηρίξει την εθνική οικονομία και τον «λαό» εφαρμόζοντας

σοσιαλδημοκρατικές πολιτικές ενάντια στα «αρπακτικά των αγορών».

Η ρητορική περί διαγραφής του δημόσιου χρέους, που φυσικά μόνο μια κυβέρνηση μπορεί να κάνει, δηλαδή περί μιας εθνικής λύσης του ζητήματος κυριάρχησε στην κάτω πλατεία έναντι της αντικαπιταλιστικής-αντικρατικής τάσης που έθετε το ζήτημα ταξικά, δηλαδή με όρους άμεσης ικανοποίησης των προλεταριακών αναγκών, προωθώντας την οργάνωση άμεσων δράσεων, την παύση πληρωμών από τα κάτω και τη σύγκρουση με τις δυνάμεις καταστολής – μια τάση που ασκούσε κριτική στις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις και όχι στα φετίχ της «τρόικας» και των «αγορών».

Η στάση μεγάλου κομματιού του κόσμου που δεν είχε προηγούμενη εμπειρία σε τέτοιου είδους συλλογικές διαδικασίες ήταν πολλές φορές αντιφατική. Από τη μια, εξέφραζαν στη συνέλευση το άμεσο βίωμα μιας ζωής που απαξιώνεται δραματικά και απαιτεί από όλους μας να πάρουμε την κατάσταση στα χέρια μας, από την άλλη, ανέθεταν τη λύση σε κάποιους που, υπό την πίεση του λαού, θα «διέγραφαν το δημόσιο χρέος». Από τη μια, αντιστέκονταν σθεναρά στο κραυγαλέο μανιπουλάρισμα των ινκόγκνιτο μελών του ΣΥΡΙΖΑ, όπως τότε που οι τελευταίοι έφερναν και ξανάφερναν προς ψηφοφορία στη συνέλευση το να καλεστούν οι συνδικαλιστές των μπάτσων για να μας πουν τα προβλήματά τους ως εργατών (!), από την άλλη δεν μπήκαν ποτέ στη διαδικασία να διαλύσουν αυτές τις ομάδες των αριστερών γραφειοκρατών και να πάρουν τη διαδικασία της συνέλευσης στα χέρια τους, είτε γιατί δεν αντιλαμβάνονταν, λόγω έλλειψης προηγούμενης εμπειρίας, ότι πρόκειται για οργανωμένα κομματικά στελέχη που ενεργούν βάσει κομματικού πλάνου, είτε γιατί κάτι τέτοιο θα έθετε σε

κίνδυνο την περίφημη «ενότητα» της πλατείας, είτε γιατί θα σήμαινε την ανάληψη συγκεκριμένων ευθυνών από τους ίδιους. Από τη μια, συμμετείχαν ενεργά στις συγκρούσεις με τους μπάτσους ειδικά τις ημέρες των γενικών απεργιών, απαξιώνοντας έτσι στην πράξη την επιμονή των αριστερών περί προβοκατόρων, από την άλλη ενώ ψήφιζαν υπέρ διαφόρων άμεσων δράσεων ελάχιστοι εμφανίζονταν για να τις πραγματοποιήσουν.

Η επικράτηση του αριστερού δημοκρατικού εθνικισμού στην κάτω πλατεία είχε ως αποτέλεσμα να επικρατήσει η ανάθεση και η αντιπροσώπευση. Ανάθεση και αντιπροσώπευση τόσο όσον αφορά την επίλυση του ζητήματος που έβγαλε έξω όλο αυτόν τον κόσμο όσο και σε επίπεδο οργάνωσης του ίδιου του αγώνα. Προφανώς δεν εννοούμε ότι δεν υπήρχε αυτενέργεια από τον κόσμο που συμμετείχε στο κίνημα. Η ίδια η κατάληψη του δημόσιου χώρου και η υπεράσπισή της απέναντι στο κράτος και τις δυνάμεις καταστολής όπως και η μαζική συμμετοχή στις καθημερινές συνελεύσεις αλλά και στην ίδια τη ζωή της κατάληψης ήταν πολύ σημαντικές μορφές αυτενέργειας. Ωστόσο, όσο σημαντικά κι αν είναι αυτά, δεν αρκούν για την ανάπτυξη ενός αγώνα που θα απειλήσει πραγματικά την εξουσία του κεφαλαίου. Η πραγματοποίηση δεν άρθηκε πραγματικά εντός του κινήματος, καθώς η συμμετοχή του κόσμου δεν πήγε πέρα από την εν τέλει παθητική «συμμετοχή» στις διαδικασίες και τις ομάδες που λειτουργούσαν στην Πλατεία, οι οποίες δεν κατάφεραν να αναλάβουν καμία ουσιαστική πρωτοβουλία για την επέκταση του κινήματος στους χώρους παραγωγής και αναπαραγωγής, μέσα από την οποία θα μπορούσε να αμφισβητηθεί άμεσα και έμπρακτα η εξουσία του κεφαλαίου και του κράτους – εκτός φυσικά από την ίδια την

πρακτική της κατάληψης του κέντρου της πόλης και εκτός από τις συγκρούσεις με την αστυνομία για το μπλοκάρισμα των εργασιών του κοινοβουλίου τις μέρες που ψηφίζοταν το Μεσοπρόθεσμο πρόγραμμα. Επιπλέον, παρά τις διαρκείς καταγγελίες των χειρισμών των αριστερών γραφειοκρατών που είχαν καταλάβει τις κεντρικές θέσεις στις ομάδες εργασίας, αυτοί παρέμειναν μέχρι τέλους στη θέση τους.

Ακόμα κι αν μια σημαντική μερίδα του κόσμου έκανε κριτική στο κράτος και το πολιτικό σύστημα, το περιεχόμενο της κριτικής δεν μπόρεσε να πάει πέρα από την προσκόλληση σε ζητήματα μορφής, αντιπαράθετοντας την «άμεση δημοκρατία» στην «αντιπροσωπευτική δημοκρατία». Αυτό είχε συνέπειες και στο περιεχόμενο του αγώνα: οι πολιτικοί και τα κόμματα καταγγέλλθηκαν ως μια ελίτ που δεν εκπροσωπεί πραγματικά και δεν ενδιαφέρεται για τα «προβλήματα του λαού». Η «άμεση δημοκρατία» παρουσιάστηκε ως λύση για να πάρουν οι άνθρωποι την τύχη τους στα χέρια τους.

Γι' αυτόν τον λόγο, όπως σημειώνει εύστοχα ένας καλός σύντροφος,¹⁵ η κατάληψη της πλατείας Συντάγματος παρέμεινε μια κινητοποίηση **διαμαρτυρίας** ενάντια στο πολιτικό σύστημα. Το κράτος δεν αναγνωρίστηκε ως **πολιτική μορφή του κεφαλαίου**, η κατάργηση της οποίας μπορεί να συμβεί μόνο μέσα σε μία διαδικασία επαναστατικού μετασχηματισμού της ολότητας των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, η οποία θα καταργήσει όλες τις καπιταλιστικές μεσολαβήσεις (έθνος, θέαμα, χρήμα, εμπόρευμα, δίκαιο κοκ). Δεν έγινε αντιληπτό ότι οι παρεμβάσεις του κράτους μπορούν να κινούνται μόνο εντός των ορίων που τίθενται προκειμένου να μην διαρρη-

χθεί το κύκλωμα της αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Δεν έγινε δηλαδή αντιληπτό ότι η κρατικά εγγυημένη ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας και η «προστασία του δημόσιου πλούτου» (που επικαλείτο η συνέλευση της Πλατείας Συντάγματος) είναι ταυτόσημη με τη διευρυμένη αναπαραγωγή του εθνικού κεφαλαίου εντός του διεθνούς καπιταλιστικού συστήματος. Δεν αναγνωρίστηκε, επομένως, η ουσιαστική ενότητα των επιμέρους εθνικών κεφαλαίων εντός της παγκόσμιας συσσώρευσης παρά τον – ορισμένες φορές άγριο– ανταγωνισμό μεταξύ τους, καθώς κυριάρχησε το θέαμα των «ξένων δυνάμεων» που επιβουλεύονται τον «εθνικό πλούτο». Γι' αυτό τον λόγο, ο λαός και το έθνος, δηλαδή η απατηλή διαταξική εθνική κοινότητα, δεν τέθηκαν υπό **ριζική** αμφισβήτηση ως κοινωνικές μορφές. Η κριτική περιορίστηκε στον τρόπο λήψης των αποφάσεων και στην αναζήτηση μιας εναλλακτικής/αμεσοδημοκρατικής συγκρότησης της πολιτικής κοινότητας ως διαχωρισμένης σφαίρας. Κι όλα αυτά οδήγησαν εν τέλει στην ήττα του κινήματος και στην επακόλουθη υπαγωγή του περισσότερου κόσμου στις πολιτικές και ιδεολογικές μορφές του κεφαλαίου.

Συμπερασματικά, καθώς το κίνημα δεν ανέλαβε καμία ουσιαστική πρωτοβουλία που θα αμφισβητούσε άμεσα την εξουσία του κεφαλαίου στους χώρους παραγωγής και αναπαραγωγής, κατέληξε να διαμαρτύρεται απλώς και να καταγγέλλει την κυβέρνηση. Ως κίνημα διαμαρτυρίας ηττήθηκε ολοκληρωτικά, καθώς δεν κατάφερε να κερδίσει καμία παραχώρηση από την κυβέρνηση. Δεδομένου ότι ο επαναστατικός μετασχηματισμός των κοινωνικών σχέσεων δεν τέθηκε καν σε συζήτηση, πόσο μάλλον σε πράξη, η μόνη διέξοδος που έβλεπαν οι περισσότεροι προλετάριοι μετά την ήττα του κινήματος ήταν η αλλαγή της κυβέρνη-

15. Pavlos Roufos, *A Happy Future is a Thing of the Past. The Greek Crisis and other Disasters*, Reaktion, 2018.

σης μέσω των εκλογών, ώστε το νέο κυβερνών κόμμα τουλάχιστον να διαπραγματευτεί τα μνημονιακά μέτρα και, πιθανόν, τη μείωση του χρέους με τους «δανειστές».

Ταξική σύνθεση του κινήματος των πλατειών

Σήμερα, οχτώ χρόνια μετά το κίνημα των πλατειών και δεδομένης της ήττας των αγώνων ενάντια στη λιτότητα, έχουν συντελεστεί σε μεγάλο βαθμό οι κύριοι στόχοι των Μνημονίων: η απαξίωση της εργασιακής δύναμης και η αναδιάρθρωση της αγοράς εργασίας μέσω της επέκτασης των επισφαλών και προσωρινών μορφών απασχόλησης. Αυτός ο στόχος ήταν φανερός ήδη από το 2010, όταν εξαπολύθηκε η πρώτη επίθεση του κεφαλαίου και του κράτους του εναντίον της εργατικής τάξης με όχημα την κρίση χρέους. Έτσι, τόσο στις διαδηλώσεις πριν το κίνημα των πλατειών όσο και στις κινητοποιήσεις στην πλατεία Συντάγματος το 2011 συμμετείχαν όλοι εκείνοι που ένιωθαν στο πετσί τους ότι η πολιτική της λιτότητας έθετε σε κίνδυνο την ίδια τους την αναπαραγωγή: οι εργαζόμενοι, πλήρους ή μερικής απασχόλησης, δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, οι άνεργοι που συνεχώς αυξάνονταν, οι συνταξιούχοι που οι συντάξεις τους συνεχώς μειώνονταν, οι φοιτητές που έβλεπαν τις όποιες προσδοκίες τους να ακυρώνονται, οι αυτοαπασχολούμενοι

(που δουλεύουν μόνοι τους χωρίς να εκμεταλλεύονται την εργασία άλλων) που η φορολογία τους τσάκιζε και τα μικροαφεντικά και οι μικρομαγαζάτορες που ως μη επαρκώς παραγωγικό κεφάλαιο έμπαιναν σε διαδικασία προλεταριοποίησης.¹⁶ Ένα εξίσου σημαντικό στοιχείο σχετικά με τη σύνθεση του κινήματος ήταν η συντριπτική συμμετοχή των γυναικών, τόσο στις διαδηλώσεις όσο και στις καθημερινές συνλεύσεις της πλατείας Συντάγματος, στις ομάδες εργασίας που είχαν δημιουργηθεί και γενικότερα στην ίδια την καθημερινότητα και τις δραστηριότητες της κατάληψης. Η έντονη και ενεργή παρουσία των γυναικών στο κίνημα είναι εύκολο να εξηγηθεί: τα μέτρα λιτότητας οδηγούσαν σε ακόμα μεγαλύτερη υποτίμηση της εργασιακής τους δύναμης σε σχέση με τους άνδρες και τις έκαναν ακόμα πιο ευάλωτες στην ανεργία (το 2011 το ποσοστό ανεργίας των γυναικών ήταν 20% έναντι 13,7% των ανδρών). Επιπλέον, λόγω των σχεδιαζόμενων ακραίων περικοπών στις παροχές του καπιταλιστικού κοινωνικού κράτους που προβλέπονταν από τα Μνημόνια, ήταν φανερό ότι ένα ακόμα μεγαλύτερο βάρος της αναπαραγωγής θα έπεφτε όπως πάντα στους ώμους των γυναικών. Τέλος, σημαντική ήταν και η παρουσία αρκετών περιθωριοποιημένων προλετάρων (άστεγων, τοξικοεξαρτημένων) που βρήκαν καταφύγιο στην κατάληψη της πλατείας Συντάγματος

16. Σύμφωνα με μια δημοσκόπηση που δημοσίευσε το ΒΗΜΑ στις 17 Ιουνίου 2011, εν μέσω δηλαδή της ανάπτυξης του κινήματος, οι άνθρωποι που συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις στην πλατεία Συντάγματος ήταν ιδιωτικοί υπάλληλοι (23,8%), δημόσιοι υπάλληλοι (13,7%), ελεύθεροι επαγγελματίες (13,2%), συνταξιούχοι (14,6%), φοιτητές (12,9%) και άνεργοι (13,7%). Βάσει της εμπειρίας μας από τη συμμετοχή μας στο κίνημα, αυτά τα στοιχεία αντικατοπτρίζουν σε μεγάλο βαθμό την πραγματικότητα.

και συμμετείχαν στην καθημερινή της ζωή, συμμετέχοντας ακόμα και με τοποθετήσεις στις συνελεύσεις.

Αν εξαιρέσουμε την κατηγορία των μικροαφεντικών, η πλειοψηφία του κόσμου που συμμετείχε στο κίνημα προερχόταν από την τάξη των προλετάριων, δηλαδή από την τάξη αυτών που η επιβίωσή τους βασίζεται στην πώληση της εργασιακής τους δύναμης. Η θέση αυτή βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με την άποψη ότι το κίνημα των πλατειών ήταν ένα κίνημα της «μεσαιάς τάξης» που έβλεπε να απειλούνται τα προνόμιά της και, ως εκ τούτου, κεφαλαιοποιήθηκε εκλογικά από τον ΣΥΡΙΖΑ.

Η έννοια της μεσαιάς τάξης είναι τόσο θολή που σε αυτήν μπορούν να συνωθούνται από μικροαγρότες, μικροαφεντικά, τεχνίτες μέχρι εμποροϋπάλληλοι, τραπεζικοί υπάλληλοι, δημόσιοι υπάλληλοι, υπάλληλοι γραφείου και υπηρεσιών, εν ολίγοις όλοι οι εργαζόμενοι στον τριτογενή τομέα. Όσον αφορά τους κλασικούς μικροαστούς (μικροαφεντικά, μαγαζάτορες κ.λπ.), είναι εύκολο να αντιληφθεί κανείς τους λόγους που τα συμφέροντά τους ταυτίζονται με τα συμφέροντα του κεφαλαίου **γενικά** (αν και σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους μπορεί να έρχονται σε σύγκρουση με τη συνεχή διαδικασία κρίσης και αναδιάρθρωσης που χαρακτηρίζει την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων). Το γιατί όμως το μεγαλύτερο κομμάτι των προλετάριων δεν είναι προλετάριοι αλλά «μεσαιά τάξη», όπως υποστηρίζουν κάποιες αναλύσεις, απαιτεί μια σειρά θεωρητικών ακροβασιών από την πλευρά των θιασωτών αυτής της άποψης που θα παρουσιάσουμε ευθύς αμέσως.

Περί «μεσαιών τάξεων»

Ο Πουλαντζάς, βασικός εμπνευστής αυτών των απόψεων, υποστήριξε, σε πλήρη αντίθεση με τη Μαρξική ανάλυση, ότι οι τάξεις στον καπιταλισμό δεν καθορίζονται με βάση την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, και άρα τις σχέσεις εκμετάλλευσης, αλλά με βάση τη θέση και τη λειτουργία του καθένα μέσα στην παραγωγή καθώς και από πολιτικο-ιδεολογικούς παράγοντες. Όσον αφορά τη θέση και τη λειτουργία εντός της παραγωγής, όρισε ως βασικό δομικό κριτήριο για τη διάκριση μεταξύ εργατικής τάξης και μισθωτής μεσαιάς τάξης τη διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας. Γράφει συγκεκριμένα στο βιβλίο του *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*: «...στην περίπτωση του καπιταλισμού, όπως το θέτει ο Μαρξ, αν κάθε άτομο που ανήκει στην εργατική τάξη είναι μισθωτός, αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι κάθε μισθωτός ανήκει στην εργατική τάξη. Η εργατική τάξη δεν ορίζεται από ένα απλό και εγγενές αρνητικό κριτήριο, δηλαδή από τον αποκλεισμό της από τις σχέσεις ιδιοκτησίας, αλλά από την παραγωγική εργασία: “Κάθε παραγωγικός εργάτης είναι μισθωτός, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι κάθε μισθωτός είναι παραγωγικός εργάτης”». ¹⁷ Η πλήρης διαστρέβλωση αυτού που λέει ο Μαρξ στο τέλος του παραθέματος είναι τουλάχιστον κραυγαλέα. Ο Μαρξ δεν ισχυρίζεται στο εν λόγω απόσπασμα ότι προλετάριοι είναι μόνο οι παραγωγικοί εργάτες. Λέει απλώς ότι δεν είναι όλοι οι εργάτες παραγωγικοί για το κεφάλαιο. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν είναι προλετάριοι, δεδομένου ότι προλετάριοι είναι όσοι δεν διαθέτουν μέσα

17. Καρλ Μαρξ, *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής*, [δική μας μετάφραση].

παραγωγής και συντήρησης και αναγκάζονται να πωλούν την εργασιακή τους δύναμη για να ζήσουν.

Ξεκινώντας, λοιπόν, από αυτή τη διαστρέβλωση, αρχίζει η διαλογή μεταξύ παραγωγικών εργατών, δηλαδή εργατών που παράγουν **άμεσα** υπεραξία, και μη παραγωγικών εργατών, δηλαδή εργατών που δεν παράγουν υπεραξία. Οι μεν πρώτοι συνιστούν την εργατική τάξη ενώ οι δεύτεροι τη «μισθωτή μεσαία τάξη». Βάσει αυτού του τεχνητού διαχωρισμού, το μεγαλύτερο κομμάτι των εργαζομένων στον σύγχρονο δυτικό καπιταλισμό πετιέται έξω από την εργατική τάξη: όλοι οι δημόσιοι υπάλληλοι, όλοι οι ιδιωτικοί υπάλληλοι του τριτογενούς τομέα, όλοι οι εμποροϋπάλληλοι κ.ο.κ. Από τη στιγμή που οι συγκεκριμένοι εργαζόμενοι δεν παράγουν αξία και υπεραξία, υποτίθεται ότι ο μισθός τους προέρχεται από την υπεραξία που παράγουν οι παραγωγικοί εργάτες και άρα έχουν κάθε συμφέρον να συνεχίζεται η εκμετάλλευση των παραγωγικών εργατών, καρπός της οποίας είναι και ο δικός τους μισθός.

Το παραπάνω συμπέρασμα, ότι δηλαδή τα συμφέροντα των συγκεκριμένων εργαζομένων ταυτίζονται με τα συμφέροντα της αστικής τάξης, παραβλέπει ηθελημένα ότι όλες αυτές οι κατηγορίες εργαζομένων δεν διαθέτουν δικά τους μέσα παρα-

γωγής, επομένως, είναι αναγκασμένοι να πωλούν την εργασιακή τους δύναμη και να υφίστανται εκμετάλλευση παρέχοντας υπερεργασία. Επιπλέον, θα δείξουμε παρακάτω ότι ο διαχωρισμός μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας είναι μονομερής, αφηρημένος και, εν τέλει, λανθασμένος.

Παραμένει επομένως το ερώτημα: για ποιο λόγο αυτό το κομμάτι της εργατικής τάξης δεν είναι προλετάριοι αλλά μέλη της μεσαίας τάξης; Η απάντηση που δίνει ο Πουλαντζάς είναι ότι ο αποφασιστικός ενοποιητικός παράγοντας που τους διαχωρίζει από την εργατική τάξη είναι «πολιτικο-ιδεολογικός» που προκύπτει κυρίως μέσα από τη διαίρεση μεταξύ διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας. Κατά τον Πουλαντζά, αυτή η «πολιτικο-ιδεολογική» διαίρεση είναι ο καθοριστικός παράγοντας, πιο σημαντικός και από τον διαχωρισμό μεταξύ παραγωγικών και μη παραγωγικών εργατών, για τη συγκρότηση της «νέας μεσαίας τάξης», όπως την ονομάζει. Για να το πούμε απλά, ο Πουλαντζάς θεωρεί ότι αυτά τα κομμάτια της εργατικής τάξης διαπνέονται από την κυρίαρχη αστική ιδεολογία και στηρίζουν την πολιτική εξουσία του κεφαλαίου, και αυτή η συνθήκη είναι που τα καθιστά κομμάτια της μεσαίας τάξης.

Όσον αφορά τα πολιτικά κίνητρα του Πουλαντζά πίσω από τη συγκεκριμένη θεωρία του περί κοινωνικών τάξεων έχουν περιγραφεί έξοχα από την Ellen Wood: «η θεωρία του για την κοινωνική τάξη ανήκει στην “προσπάθεια των θεωρητικών του Ευρωκομμουνισμού να υποβιβάσουν τη βαρύτητα του Δυτικού προλεταριάτου σε μειονότητα μέσα στην κοινωνία...”¹⁸ Με μια μονοκονδυλιά το προλεταριάτο υποβαθμίζεται από μια άνετη πλειοψηφία στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες σε μια κουτσοσυρεμένη ομάδα η οποία

18. Ernest Mandel, *From Stalinism to Eurocommunism*, London 1978, σελ. 209.

πρέπει αναπόφευκτα να τοποθετήσει τις ταξικές συμμαχίες στην κορυφή της ατζέντας της. Ο ίδιος ο ορισμός του Πουλαντζά για την κοινωνική τάξη γενικά και τη “νέα μικροαστική τάξη” ειδικότερα, μετατοπίζει το επίκεντρο της σοσιαλιστικής στρατηγικής από τη δημιουργία μιας ενωμένης εργατικής τάξης στην κατασκευή “λαϊκών συμμαχιών” με βάση τις ταξικές διαφορές, ακόμα και με βάση τις διαιρέσεις που επιβάλλει το κεφάλαιο. Οποιαδήποτε προσφυγή στη “νέα μικροαστική τάξη”, για παράδειγμα, δεν πρέπει να προσανατολίζεται στα συμφέροντα της εργατικής τάξης αλλά στα ιδιαίτερα συμφέροντά της ως μικροαστικής τάξης». ¹⁹ Ωστόσο, αδυνατούμε να κατανοήσουμε την αποδοχή αυτών των κοινωνιολογικών ιερογλυφικών από διάφορες τάξεις του κινήματος οι οποίες υποτίθεται ότι βρίσκονται από την πλευρά της κατάργησης των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Εκτός εάν έχουν επιλέξει να θεωρητικοποιήσουν την, κατά κάποιους από αυτούς, αδυνατότητα της κομμουνιστικής επανάστασης.

Ο ορισμός της εργατικής τάξης βάσει της διάκρισης παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας βραχυκυκλώνει, δεδομένου ότι η εργασία κομματιών της λεγόμενης μεσαίας τάξης κατά Πουλαντζά, όπως οι μηχανικοί, είναι παραγωγική εργασία. Από την άλλη μεριά, η κατάταξη εργαζόμενων στη μισθωτή μεσαία τάξη στη βάση της ιδεολογίας τους είναι παντελώς αυθαίρετη. Στην πραγματικότητα, μια κατάταξη τέτοιου είδους εισάγει έμμεσα την πρωτοποριακή λογική: ο ρόλος του φρουρού της ορθής ιδεολογίας αναλαμβάνεται πάντοτε από κόμματα ή/και άτυπες οργανώσεις κάθε είδους. Οι εν λόγω οργανώσεις (όπως οι διάφορες εκδοχές της «Αυτονομίας» στην Ελλάδα) μπορούν στη συνέχεια να προσδιορίσουν

19. Ellen Meiksins Wood, *The Retreat from Class. A new “True” Socialism*, Verso.

σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση ποιο είναι το καθαρό προλεταριακό υποκείμενο και στρατηγική, αγνοώντας ή ακόμα και κάνοντας επίθεση στο πραγματικό προλεταριακό κίνημα με όλες τις αντιφάσεις του.

Παρέκβαση για το ζήτημα της παραγωγικής εργασίας²⁰

Ο Μαρξ διαπραγματεύεται το ζήτημα της παραγωγικής εργασίας στους 3 τόμους του *Κεφαλαίου*, στο 6^ο αδημοσίευτο κεφάλαιο του πρώτου τόμου και στις *Θεωρίες για την Υπεραξία*. Ο πληρέστερος ορισμός της παραγωγικής εργασίας δίνεται στο 6^ο αδημοσίευτο κεφάλαιο όπου γράφει τα εξής: «*παραγωγική είναι μόνο εκείνη η εργασία που παράγει άμεσα υπεραξία... μόνο η εργασία που καταναλώνεται άμεσα στη διαδικασία παραγωγής για την αξιοποίηση του κεφαλαίου*». ²¹ Από αυτό τον ορισμό εξαγονται δύο προϋποθέσεις προκειμένου να είναι παραγωγική μία εργασία: α) να είναι μισθωτή εργασία, ο παραγωγός να πουλάει την εργασιακή του δύναμη και όχι το εμπόρευμα που παράγει, να είναι δηλαδή μισθωτός εργάτης και β) η εργασιακή του δύναμη να ενσωματώνεται άμεσα σαν ζωντανός συντελεστής στη διαδικασία παραγωγής του κεφαλαίου, να γίνεται μεταβλητό κεφάλαιο που όχι μόνο διατηρεί και αναπαράγει τις προκαταβεβλημένες κεφαλαιακές αξίες αλλά παράλληλα τις επαυξάνει και τις πολλαπλασιάζει, μετατρέποντάς τες μέσα από

20. Η επεξεργασία αυτού του ζητήματος από την οποία προέρχεται η ανάλυση που ακολουθεί είχε γίνει στα πλαίσια της δραστηριότητας δύο μελών της Αντίθεσης στην *Ομάδα Αυτομόρφωσης και Συζήτησης του Κεφαλαίου* όταν ήταν μέλη της και αποτελούσε τμήμα σχετικής εισήγησης.

21. Κ. Μαρξ, *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής*, Εκδόσεις Α / συνέχεια, 2003, σ. 128.

την παραγωγή υπεραξίας σε αυτοαξιοποιούμενη αξία, σε κεφάλαιο. Έτσι, σύμφωνα με τον Μαρξ, δεν αρκεί να είναι ένας εργάτης μισθωτός για να είναι παραγωγικός αλλά θα πρέπει η εργασιακή του δύναμη να αγοράζεται για να ενσωματωθεί στην καπιταλιστική διαδικασία αξιοποίησης ως μεταβλητό κεφάλαιο. Αυτός ο ορισμός κάνει ξεκάθαρο ότι το είδος της αξίας χρήσης ή της εκάστοτε συγκεκριμένης εργασίας που την παράγει δεν παίζει κανένα ρόλο στον καπιταλισμό για τον χαρακτηρισμό της εργασίας ως παραγωγικής ή μη παραγωγικής. Ο προσδιορισμός «παραγωγική» ή «μη παραγωγική» δεν αναφέρεται επομένως στη συγκεκριμένη πλευρά της εργασίας αλλά στην αφηρημένη πλευρά της.

Στο κεφάλαιο για την απόλυτη και σχετική υπεραξία του 1^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ είναι σαφής ότι η παραγωγική εργασία δεν περιορίζεται μόνο στη σφαίρα παραγωγής υλικών αντικειμένων αλλά περιλαμβάνει και τις υπηρεσίες, δηλαδή τις εργασίες που δεν μπορούν να μεταμορφωθούν σε ξεχωριστά από τους εργάτες προϊόντα. «Ένας δάσκαλος είναι παραγωγικός εργάτης, όταν, όχι μόνο επεξεργάζεται παιδικά κεφάλια, μα κι ο ίδιος τσακίζεται στη δουλειά για να πλουτίζει ο επιχειρηματίας. Το ότι ο τελευταίος έχει τοποθετήσει τα κεφάλαιά του σ' ένα εργοστάσιο εκπαίδευσης αντί σ' ένα εργοστάσιο λουκάνικων δεν αλ-

λάζει τίποτα στη σχέση».²² Ωστόσο, τόσο στο 6^ο αδημοσίευτο κεφάλαιο όσο και στις *Θεωρίες για την Υπεραξία*, ο Μαρξ εκφράζει τη θέση ότι ένα μικρό μόνο μέρος της εργασίας που δαπανάται για την παροχή υπηρεσιών μπορεί να γίνει αντικείμενο **καπιταλιστικής εκμετάλλευσης**, το οποίο μάλιστα φθίνει αριθμητικά σε σχέση με τη συνολική μάζα της καπιταλιστικής παραγωγής. Δηλαδή, θεωρεί ότι είναι περιορισμένοι οι κλάδοι των υπηρεσιών οι οποίοι μπορεί να υπαχθούν στο κεφάλαιο. Γι' αυτό τον λόγο, θεωρεί ότι, συνολικά, η εργασία που σχετίζεται με τις υπηρεσίες δεν πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ως παραγωγική εργασία. Προφανώς, οι παρατηρήσεις και οι προβλέψεις του αυτές αποδείχτηκαν ιστορικά εντελώς λανθασμένες όπως άλλωστε φάνηκε από την τεράστια μεγέθυνση του τριτογενούς τομέα στις αναπτυσσόμενες χώρες μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Είναι, ωστόσο, γεγονός ότι στο τελικό κείμενο του *Κεφαλαίου* απέφυγε να βάλει οτιδήποτε σχετικό.

Σύμφωνα με τον Μαρξ, ορισμένες πλάνες σχετικά με την έννοια της παραγωγικής εργασίας προέρχονται από το γεγονός ότι επιβιώνουν στα πλαίσια της καπιταλιστικής παραγωγής προκαπιταλιστικές μορφές εργασίας στις οποίες δεν υφίσταται σχέση κεφαλαίου και εργασίας και συνακόλουθα οι έννοιες της παραγωγικής και της μη παραγωγικής εργασίας από τη σκοπιά του κεφαλαίου δεν μπορούν να εφαρμοστούν. Παράδειγμα που δίνει σχετικά με τέτοιες μορφές είναι η εργασία των αυτοαπασχολούμενων. Παρότι, όπως λέει, η εργασία των αυτοαπασχολούμενων, οι οποίοι κατέχουν τα δικά τους μέσα παραγωγής, δεν είναι πραγματικά υπαγμένη στο κεφάλαιο, υπάγεται ωστόσο ιδεατά. Ο αυτοα-

22. Κ. Μαρξ, *Κεφάλαιο*, τ. Ι, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 2002, σ. 525.

πασχολούμενος βλέπει τον εαυτό του ως μισθωτό εργάτη του εαυτού του και τα δικά του μέσα παραγωγής ως κεφάλαιο που του αντιπαράτίθεται. Αυτό είναι όμως μόνο μια ανωμαλία που απλώς συσκοτίζει την έννοια της παραγωγικής εργασίας. Ο πελάτης αγοράζει από τον αυτοαπασχολούμενο το εμπόρευσμά του, και επομένως δεν γίνεται ανταλλαγή μεταξύ χρήματος και εργασίας αλλά μεταξύ χρήματος και εμπορεύματος. Επομένως, σύμφωνα με τον Μαρξ, οι κατηγορίες της παραγωγικής και της μη παραγωγικής εργασίας δεν έχουν εφαρμογή στους αυτοαπασχολούμενους.

Ωστόσο, ο Μαρξ αναγνωρίζει τόσο στο 6^ο αδημοσίευτο κεφάλαιο όσο και στις *Θεωρίες για την Υπεραξία* πως συχνά οι αυτοαπασχολούμενοι είναι εξαρτημένοι από ένα εμπορικό κεφάλαιο, μια σχέση που αποτελεί μεταβατική μορφή προς την τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο και επομένως υφίστανται εκμετάλλευση. Καθώς όμως θεωρεί αυτές τις μορφές παραγωγής καταδικασμένες να εξαλειφθούν, επισημαίνει ότι δεν πρέπει να λαμβάνονται υπόψη. «Αυτοί οι άνθρωποι εργάζονται κύρια (αν όχι ανεξάρτητα) για ένα εμπορικό κεφάλαιο, μια σχέση που αποτελεί μεταβατική μορφή προς τον απλώς τυπικό καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Το ότι σ' αυτές ακριβώς τις μεταβατικές μορφές η εκμετάλλευση της εργασίας φτάνει τα ανώτατα όρια, δεν αλλάζει καθόλου τα πράγματα».²³ Η πρόβλεψη του Μαρξ για την εξαφάνιση μορφών καπιταλιστικής εκμετάλλευσης που κρύβονται πίσω από τη μορφή της αυτοαπασχόλησης διαψεύστηκε κι αυτή απολύτως: στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα το ίδιο το κράτος αναγνώρισε στο φορολογικό σύστημα ότι η εργασία των αυτοαπασχολούμενων μπορεί να υποκρύπτει μισθωτή σχέση.

Εξίσου προβληματική και αντιφατική είναι η ανάλυση του Μαρξ στον δεύτερο και τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* για το αν η εργασία στη σφαίρα της κυκλοφορίας (εμπόριο εμπορευμάτων και εμπόριο χρήματος) είναι παραγωγική ή μη παραγωγική. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι διαπραγματεύεται τη διαδικασία κυκλοφορίας αφαιρώντας από αυτή όλα τα υλικά στοιχεία της: την διαπραγματεύεται δηλαδή ως μία μη υλική διαδικασία ανταλλαγής, ως ένα σύνολο αφηρημένων δικαιοπραξιών που αφορούν πωλήσεις και αγορές εμπορευμάτων. «Έχουμε κιόλας εξηγήσει ως ποιο βαθμό ο κλάδος των μεταφορών, η διαφύλαξη και η διανομή των εμπορευμάτων με μορφή καταναλώσιμη πρέπει να θεωρούνται σαν [λειτουργίες του] προτσές παραγωγής που συνεχίζονται μέσα στο προτσές της κυκλοφορίας. Αυτές οι περιπτώσεις της κυκλοφορίας του εμπορευματικού κεφαλαίου εν μέρει συγγέρονται με τις καθεαυτό λειτουργίες του εμπορευτικού ή του εμπορευματοεμπορικού κεφαλαίου, εν μέρει βρίσκονται στην πράξη συνδεδεμένες με τις ιδιόζουσες σ' αυτό ειδικές λειτουργίες, παρ' όλο που με την ανάπτυξη του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, η λειτουργία του εμπορευτικού κεφαλαίου ξεχωρίζει καθαρά, δηλαδή είναι χωρισμένη από τις πιο πάνω λειτουργίες και είναι αυτοτελής απέναντί τους. Για τον σκοπό μας, που αποβλέπει στο να καθορίσουμε την ειδική διαφορά αυτής της ιδιαίτερης μορφής του κεφαλαίου, πρέπει λοιπόν να κάνουμε αφαίρεση από τις πιο πάνω λειτουργίες. Εφόσον το κεφάλαιο, που λειτουργεί μόνο στο προτσές της κυκλοφορίας, ιδιαίτερα το εμπορευματοεμπορικό κεφάλαιο, συνδέει εν μέρει αυτές τις λειτουργίες με τις δικές του, δεν προβάλλει με την καθαρή του μορφή. Μόνο ύστερα απ' την αποβολή και την παραμέριση

23. Κ. Μαρξ, *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής*, σ. 141.

των λειτουργιών αυτών έχουμε την καθαρή του μορφή».²⁴

Έτσι, ο Μαρξ καταλήγει να γράψει ότι «στη διαδικασία κυκλοφορίας δεν παράγεται καμία αξία και επομένως καμία υπεραξία» και επομένως η εργασία στην καθαρή διαδικασία κυκλοφορίας είναι μη παραγωγική. «Πράγματι, εδώ συντελείται μόνο η μεταμόρφωση των εμπορευμάτων, που σαν τέτοια δεν έχει καμία σχέση με τη δημιουργία αξίας ή με αλλαγές της αξίας. Αν κατά την πώληση του παραγμένου εμπορεύματος πραγματοποιείται μια υπεραξία, αυτό γίνεται, γιατί η υπεραξία αυτή υπήρχε ήδη στο εμπόρευμα».²⁵ Αυτή όμως η καθαρή μορφή της διαδικασίας κυκλοφορίας δεν είναι παρά μια θεωρητική αφαίρεση που δεν έχει καμία σχέση με την πραγματική διαδικασία κυκλοφορίας, η οποία πέραν του ότι είναι διαδικασία ανταλλαγής, δηλαδή αφηρημένης μεταβίβασης δικαιωμάτων ιδιοκτησίας επί εμπορευμάτων, είναι κυρίως υλική διαδικασία παραγωγής. Το πραγματικό εμπορευματοεμπορικό κεφάλαιο πέραν του ότι διαμεσολαβεί τέτοιες αφηρημένες μεταβιβάσεις, παράγει υπηρεσίες χρησιμοποιώντας μέσα παραγωγής και εργασιακή δύναμη.

Ο χονδρέμπορος, π.χ., που πουλάει σιδερόβερρες για οικοδομές, τις οποίες αγοράζει από ένα εργοστάσιο χαλυβουργίας, παράγει ένα νέο προϊόν, **διαφορετικό** από τις –από φυσική άποψη ίδιες– σιδερόβερρες του εργοστασίου χαλυβουργίας, χρησιμοποιώντας στη διαδικασία παραγωγής του, πλην της εργασιακής δύναμης, και άλλες αρχικές και ενδιάμεσες εισροές, τις οποίες προμηθεύεται από άλλους παραγωγούς και στις οποίες ανήκουν πλην άλλων (όπως κτήρια, εξοπλισμός γραφείων κ.λπ.)

24. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο τ. III*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1978, σ. 339.

25. Ό.π., σ. 354.

και αυτές οι ίδιες οι σιδερόβερρες του εργοστασίου χαλυβουργίας – οι τελευταίες αποτιμημένες βέβαια σε **τιμές εργοστασίου**. Ο ίδιος δεν πουλάει, όπως το εργοστάσιο χαλυβουργίας, σιδερόβερρες «στην πόρτα του εργοστασίου», π.χ. στη Θεσσαλονίκη, αλλά πουλάει τις «ίδιες» σιδερόβερρες στο κατάστημά του, π.χ. στην Αθήνα, σε τιμή χονδρεμπόρου, δηλαδή σε τιμή που περιέχει ένα κόστος σε μισθούς και υλικά και ένα ανάλογο προς το κεφάλαιό του κέρδος.

Παραπέρα, μπορεί να τεθεί μια ακόμη πιο θεμελιώδης ένσταση όσον αφορά τον χαρακτηρισμό της εργασίας στη διαδικασία κυκλοφορίας ως μη παραγωγικής. Πέραν της μεταφοράς ή της αποθήκευσης, η ίδια η εργασία των πωλητών, των διαφημιστών, των λογιστών, των μισθωτών δικηγόρων κ.λπ. είναι διαδικασία παραγωγής υλικών και άυλων υπηρεσιών που είναι χρήσιμες και αναγκαίες στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, παράγει δηλαδή αξίες χρήσης. **Επομένως, αν εξετάσουμε την πραγματική διαδικασία κυκλοφορίας ως αυτό που είναι, δηλαδή ως διαδικασία παραγωγής υλικών και άυλων υπηρεσιών, στην οποία χρησιμοποιούνται μέσα παραγωγής και εργασιακή δύναμη, η εργασία που ασχολείται σε αυτήν είναι παραγωγική καθώς είναι υπαγμένη στο κεφάλαιο, αντιθέτως με όσα γράφονται στον 2^ο και τον 3^ο τόμο του Κεφαλαίου.** Ακόμη και η εργασία για την διεκπεραίωση αφηρημένων δικαιπραξιών παράγει αξίες χρήσης για την καπιταλιστική κοινωνία και επομένως αυξάνει την αξία των εμπορευμάτων.

Πέραν όμως των αντιφάσεων και των ενστάσεων που διατυπώθηκαν παραπάνω, το ίδιο το έργο του Μαρξ οδηγεί σε μια πιο διευρυμένη έννοια της παραγωγικής εργασίας μέσω των εννοιών του συλλογικού εργάτη και της πραγματικής παραγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο. Όπως

ξεκαθαρίζεται στον 1^ο τόμο του *Κεφάλαιου*, καθώς το προϊόν της εργασίας μέσα στην καπιταλιστική επιχείρηση δεν είναι πια το άμεσο προϊόν του ατομικού παραγωγού αλλά κοινωνικό προϊόν του συλλογικού εργάτη, η παραγωγική εργασία δεν συνδέεται απαραίτητα με τον άμεσο χειρισμό του αντικειμένου εργασίας. Όπως λέει: «για να εργάζεται κανείς παραγωγικά δεν χρειάζεται πια να χρησιμοποιεί άμεσα τα χέρια του· αρκεί να είναι όργανο του συλλογικού εργάτη, να εκτελεί κάποια από τις υπολειμματικές του». ²⁶ Με αυτή την έννοια, τόσο οι μανάτζερ και οι μηχανικοί όσο και οι ανειδίκευτοι χειρώνακτες εργάζονται παραγωγικά. Ωστόσο, η έννοια της παραγωγικής εργασίας δεν έχει πια νόημα όταν αναφέρεται ατομικά σε κάθε μέλος του συλλογικού εργάτη, αλλά μόνο όταν τον εξετάζουμε ως σύνολο. **Επομένως, η συζήτηση αν ο τάδε ή ο δείνα εργαζόμενος μέσα σε μια επιχείρηση είναι παραγωγικός ή όχι στερείται νοήματος.**

Στην παραγωγική εργασία συγκαταλέγεται ένα σύνολο από διαφορετικές λειτουργίες της συνολικής διαδικασίας παραγωγής (μανάτζερ, μηχανικοί, επιστάτες, ειδικευμένοι, ανειδίκευτοι). Σημειώνει δε ο Μαρξ ότι, με την ανάπτυξη της πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, πραγματικός λειτουργός της συνολικής διαδικασίας παραγωγής γίνεται –όλο και περισσότερο– **η κοινωνικά συνδυασμένη εργασιακή δύναμη** και όχι ο μεμονωμένος εργάτης. Μάλιστα, στο 6^ο αδημοσίευτο κεφάλαιο, ο Μαρξ επισημαίνει ότι ο καπιταλιστής ως εκπρόσωπος του άμεσα εμπλεκόμενου στη διαδικασία αξιοποίησης κεφαλαίου, ο οποίος διευθύνει και εκμεταλλεύεται την παραγωγική εργασία, επιτελεί παραγωγική λειτουργία, εκτελεί παραγωγική εργασία με την έννοια ότι η εργασία του εμπεριέχεται στη συνολική διαδικασία εργασίας, η οποία

ενσαρκώνεται στο προϊόν. Αυτό, όπως μας λέει, δεν ισχύει για τους υπόλοιπους καταναλωτές της υπεραξίας (εισοδηματίες κάθε είδους). Σημειώνει δε ότι η τάξη των καπιταλιστών που εκπροσωπούν το **παραγωγικό κεφάλαιο** είναι η κατεξοχήν **παραγωγική τάξη** στον καπιταλισμό.

Πάνω στις έννοιες του συλλογικού εργάτη και της πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο βασίστηκαν και ορισμένοι Ιταλοί εργατιστές-αυτόνομοι τη δεκαετία του '70 (Αλκουάτι, Νέγκρι κ.λπ.) για να εισάγουν την έννοια του κοινωνικού εργάτη, σύμφωνα με την οποία η παραγωγική εργασία δεν περιορίζεται πλέον στην καπιταλιστική επιχείρηση που παράγει με σκοπό το κέρδος αλλά επεκτείνεται σε κάθε μορφή εργασίας, μισθωτής ή άμισθης, μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία, εφόσον βρισκόμαστε στην περίοδο της πραγματικής υπαγωγής κάθε ανθρώπινης δραστηριότητας στο κεφάλαιο και εφόσον θα πρέπει να εξετάζουμε την παραγωγή υπεραξίας από τη σκοπιά του κοινωνικού κεφαλαίου που εκμεταλλεύεται συνολικά το προλεταριάτο.

Οπωσδήποτε, η έννοια του κοινωνικού εργάτη που διευρύνει την παραγωγική εργασία σε όλες τις μορφές εργασίας έμμισθης ή άμισθης βοηθά στην ανάδειξη των αγώνων μιας σειράς υποκειμένων (οικιακή εργασία, «μαύρη» και άτυπη εργασία κ.λπ.) που στο παλιό εργατικό κίνημα υποτιμούνταν σε σχέση με τους κατεξοχήν παραγωγικούς εργάτες, και ειδικότερα τους βιομηχανικούς εργάτες, αντανακλώντας άλλωστε την εμφάνιση αυτών των νέων υποκειμένων στο προσκήνιο της ιστορίας από τη δεκαετία του 1970 και μετά. Από την άλλη μεριά, αυτή η διεύρυνση έχει το μειονέκτημα ότι υποβαθμίζει τη χρησιμότητα της έννοιας της παραγωγικής εργασίας ως εργαλείου για την ανάλυση της στρατη-

26. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο τ. Ι*, ό.π., σ. 517.

γικής του καπιταλιστικού κράτους για την προσωρινή υπέρβαση της κρίσης.

Μέσα από τις Μαρξικές κατηγορίες της παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας μπορούμε να ερμηνεύσουμε διάφορα φαινόμενα όπως, για παράδειγμα, την επίθεση που εξαπέλυσε τα τελευταία χρόνια το κεφάλαιο και το κράτος του, στα πλαίσια της διαχείρισης της κρίσης υπέρ του κεφαλαίου, εναντίον των αυτοαπασχολούμενων, δηλαδή εναντίον των «ελεύθερων επαγγελματιών» που δουλεύουν μόνοι τους και δεν εκμεταλλεύονται την εργασιακή δύναμη άλλων. Σύμφωνα με τον Μαρξ, οι αυτοαπασχολούμενοι δεν είναι παραγωγικοί εργάτες. Σε αυτό το αναλυτικό πλαίσιο, η εργασία τους μπορεί να είναι χρήσιμη αλλά δεν παράγει άμεσα υπεραξία. Στόχος λοιπόν των μέτρων που λήφθηκαν στο πλαίσιο των μέτρων λιτότητας (κατακόρυφη αύξηση της άμεσης και έμμεσης φορολογίας, των ασφαλιστικών εισφορών, άνοιγμα κλειστών επαγγελμάτων κ.λπ.) εναντίον αυτών των μη παραγωγικών εργατών είναι να υπαχθούν άμεσα στην αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου. Ως αυτοαπασχολούμενοι μη παραγωγικοί εργάτες «απελευθερώνονται» από τα μέσα παραγωγής τους και έτσι μπορεί να ξεκινήσει μια νέα διαδικασία πρωταρχικής συσσώρευσης: «Απελευθερώνεται» εργασιακή δύναμη που προσωρινά μπαίνει στον εφεδρικό στρατό των ανέργων, κάτι που με τη σειρά του μειώνει τους μισθούς και επιβάλλει εργασιακή πειθαρχία.

Αν ακολουθήσουμε τον Μαρξικό ορισμό της έννοιας της παραγωγικής εργασίας, στην κατηγορία των μη παραγωγικών εργατών ανήκουν τόσο δημόσιοι υπάλληλοι όπως μπάτσοι, στρατιωτικοί, δικαστές κ.λπ. όσο και δάσκαλοι, γιατροί, νοσοκόμοι κ.λπ. Σε αυτό το πλαίσιο, υπάρχει μια ολοκληρη συζήτηση σχετικά με την προέλευση του μισθού αυτών των στρωμάτων. Σύμφωνα

να με ορισμένες αναλύσεις, όπως η ανάλυση του Πουλαντζά που προαναφέραμε, ο μισθός τους προέρχεται από την κοινωνική υπεραξία που παράγουν οι παραγωγικοί εργάτες και, κατά συνέπεια, τα στρώματα αυτά έχουν συμφέρον στην αύξηση της εκμετάλλευσης των παραγωγικών εργατών και είναι προσδεδεμένα αντικειμενικά στα συμφέροντα του κεφαλαίου. Ωστόσο, ο μισθός των εργαζόμενων στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών για την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης (δάσκαλοι, γιατροί κ.λπ.) είναι κομμάτι της κοινωνικής αξίας της εργασιακής δύναμης και όχι της κοινωνικής υπεραξίας, ακόμα κι αν δεχτούμε τον ορθόδοξο ορισμό της παραγωγικής εργασίας. Το αντίθετο συμβαίνει με τον μισθό των μπάτσων, των στρατιωτικών ή των δικαστών που δεν παρέχουν τέτοιες υπηρεσίες αλλά είναι φρουροί του εμπορεύματος και της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας. Γι' αυτό τον λόγο, η πρώτη κατηγορία εργαζομένων στον δημόσιο τομέα ανήκει στο προλεταριάτο και έχει τα ίδια συμφέροντα με αυτό ενώ η δεύτερη, εξ αντικειμένου, έχει συμφέρον στην αύξηση της εκμετάλλευσης της εργασίας, δηλαδή έχει κοινά συμφέροντα με την τάξη των καπιταλιστών.

Παραπέρα, ο Bob Rowthorn είχε δείξει στο άρθρο του *Skilled Labour in the Marxist System* (CSEB, Άνοιξη 1974), όταν ήταν ακόμη μαρξιστής, ότι οι εργαζόμενοι στον δημόσιο τομέα είναι **έμμεσα** παραγωγικοί όταν παράγουν αξίες χρήσης που είτε περιλαμβάνονται στον πραγματικό μισθό της εργατικής τάξης είτε αποτελούν στοιχεία του σταθερού κεφαλαίου. Ο μηχανισμός με τον οποίο αυτό συμβαίνει είναι ο ακόλουθος: Στον βαθμό που η εργασία τους αντικειμενοποιείται σε αξίες χρήσης των οποίων η αξία υπερβαίνει την αξία της εργασιακής τους δύναμης, οι εργαζόμενοι στον δημόσιο τομέα πραγματοποιούν υπε-

ρεργασία και επομένως υφίστανται εκμετάλλευση. Ωστόσο, οι φόροι που επιβάλλονται για την πληρωμή τους καλύπτουν μόνο την αναγκαία, πληρωμένη εργασία τους. Έτσι, το κεφάλαιο ιδιοποιείται αυτό το πλεόνασμα αξίας: το κεφάλαιο ιδιοποιείται την υπερεργασία που πραγματοποιείται λ.χ. στην εκπαίδευση με αποτέλεσμα αυτή να εμφανίζεται ως υπεραξία που παράγεται εντός της εκάστοτε επιχείρησης. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, η εν λόγω υπεραξία είναι απλώς η αντικειμενοποίηση της υπερεργασίας που εκτελείται στον δημόσιο τομέα. Κατά συνέπεια, όλοι οι εργαζόμενοι στον δημόσιο τομέα που παράγουν είτε αξίες χρήσης που περιλαμβάνονται στην αξία της εργασιακής δύναμης, λ.χ. στις κοινωνικές υπηρεσίες, είτε αξίες χρήσης που αποτελούν στοιχεία του σταθερού κεφαλαίου, λ.χ. στα κρατικά ερευνητικά ιδρύματα ή στις υποδομές, είναι εμμέσως παραγωγικές για το κεφάλαιο. Έτσι, η αύξηση της παραγωγικότητας των εργαζόμενων στον δημόσιο τομέα αυξάνει την υπεραξία που ιδιοποιείται το κεφάλαιο: συντελεί είτε στη μείωση των φόρων επί του κεφαλαίου είτε στη μείωση των ασφαλιστικών εισφορών της εργατικής τάξης και, επομένως, στη μείωση του μεικτού μισθού. Σε κάθε περίπτωση, αυξάνεται το καπιταλιστικό κέρδος μετά από τους φόρους.

Οπωσδήποτε, οι προηγούμενες παρατηρήσεις δεν οδηγούν σε κάποιο συγκεκριμένο συμπέρασμα αν τις εξετάσουμε από τη σκοπιά της υποκειμενικότητας και της ταξικής συνείδησης των εργαζόμενων στο «κοινωνικό κράτος».

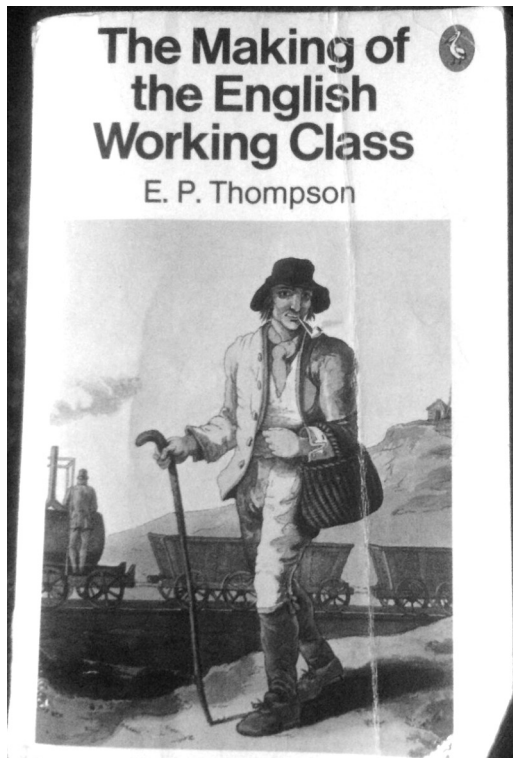
Τάξη και αλλοτρίωση

Η κοινωνιολογική προσέγγιση του Πουλαντίζα ορίζει την τάξη ως «ομάδα» ή «θέση» που καταλαμβάνει το άτομο μέσα στην κοι-

ωνία. Ωστόσο, η τάξη δεν είναι ούτε «ομάδα» ούτε «θέση», είναι *κοινωνική σχέση* που απορρέει από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Τάξη είναι η *ολότητα* των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, την οποία εμείς οι ίδιοι αναπαράγουμε. Η τάξη δεν είναι ούτε «δομή» ούτε «κατηγορία», είναι κάτι το οποίο πράγματι συμβαίνει στις ανθρώπινες σχέσεις, είναι φαινόμενο *ιστορικό*.²⁷ Τάξη είναι η συνεχής διαδικασία του βίαιου διαχωρισμού της μεγάλης μάζας των ανθρώπων από τα μέσα παραγωγής και συντήρησης, μια διαδικασία που δεν ολοκληρώθηκε στη λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση αλλά συντελείται συνεχώς μέσα από τη συσσώρευση του κεφαλαίου και ενίοτε από την άμεση κρατική βία: «*Η κεφαλαιοκρατική διαδικασία παραγωγής, θεωρούμενη στη συνάφειά της ή ως διαδικασία αναπαραγωγής, δεν παράγει μόνο εμπόρευμα, δεν παράγει μόνο υπεραξία, αλλά παράγει και αναπαράγει την ίδια την κεφαλαιακή σχέση, από τη μία πλευρά τον κεφαλαιοκράτη και από την άλλη τον μισθωτό εργάτη*».²⁸ Είναι *σχέση αγώνα*, δηλαδή μια διαρκής πάλη, είτε αφανής είτε έκδηλη, μέσα και ενάντια στη συνεχή προσπάθεια του κεφαλαίου να υποτάξει κάθε πλευρά της ζωής στον νόμο της αξίας. Η τάξη δεν είναι «ταυτότητα», είναι η *διαλεκτική σχέση* μεταξύ των αντικειμενικών συνθηκών των σχέσεων παραγωγής και των υποκειμενικών όρων της εμπειρίας αγώνα ενάντια σε αυτές τις σχέσεις παραγωγής που υποβιβάζουν τη μεγάλη μάζα των ανθρώπων στην τάξη που υφίσταται εκμετάλλευση. Είναι μια *ιστορική διαδικασία* που ταυτόχρονα εναντιώνεται στην τάξη και τη διαμορφώνει. Τάξη είναι η

27. Βλέπε σχετικά E.P. Thompson, *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2019.

28. Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Τόμος Πρώτος, ΚΥΜ, 2016.

ίδια η ταξική πάλη, μια ιστορική διαδικασία με ήττες, εφόδους, πισωγυρίσματα και πύρρειες νίκες.

Στην τάξη ως κοινωνική σχέση δεν υπάρχουν «καθαροί εργάτες», «ιδανικά επαναστατικά υποκείμενα» σαν αυτά που αναζητούν οι θιασώτες της έννοιας-πασπαρτού «μεσαία τάξη» (λ.χ. τους ακραία υποτιμημένους μετανάστες). Η ίδια η μισθωτή σχέση είναι μια μορφή μυστικοποίησης που αποκρύπτει τη σχέση εκμετάλλευσης: «όποιος ζει στον αστερισμό της –ακόμα και ο πλήρως απασχολούμενος παραγωγός υπεραξίας, ή μάλλον ειδικά αυτός– ζει μια ζωή στην οποία είναι διαχωρισμένος και ενάντια στον εαυτό του. Τα πόδια του παραμένουν βυθισμένα μέσα στην εκμετάλλευση ακόμα κι όταν το μυαλό του (που μπαίνει στον πειρασμό να ερμηνεύσει αυτή την εκμετάλλευση με όρους

“χαμηλών μισθών”, δηλαδή με όρους μυστικοποίησης) αναπνέει μέσα στα σύννεφα της αστικής ιδεολογίας».²⁹

Η έννοια της αλλοτρίωσης, όπως την ανέπτυξε ο Μαρξ μέσα στο έργο του, είναι κεντρικής σημασίας αν θέλουμε να κατανοήσουμε τις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις: «Στον καπιταλισμό υπάρχει μια αντιστροφή της σχέσης μεταξύ ανθρώπων και πραγμάτων, μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου. Υπάρχει μια αντικειμενοποίηση του υποκειμένου και μια υποκειμενοποίηση του αντικειμένου: τα πράγματα (το χρήμα, το κεφάλαιο, οι μηχανές) γίνονται υποκείμενα της κοινωνίας, οι άνθρωποι (οι εργάτες) γίνονται αντικείμενα. Οι κοινωνικές σχέσεις δεν είναι απλώς φαινομενικά αλλά πραγματικά σχέσεις μεταξύ πραγμάτων (μεταξύ χρήματος και κράτους, μεταξύ των δικών μου χρημάτων και των δικών σου), ενώ οι άνθρωποι στερούνται την κοινωνικότητά τους και μετασχηματίζονται σε “άτομα”, το αναγκαίο συμπλήρωμα της εμπορευματικής ανταλλαγής».³⁰

Η εμπειρία της απομονωμένης εργάτριας μέσα στον καπιταλισμό διαμορφώνεται από την ολότητα του κόσμου των εμπορευμάτων. Όλες οι μυστικοποιημένες μορφές που λαμβάνει η σχέση κεφάλαιο (η μισθωτή εργασία, το χρήμα, το έθνος-κράτος κ.λπ.) ορθώνονται μπροστά της ως μια ξένη δύναμη που την εξουσιάζει αλλά και που ταυτόχρονα αυτή η ίδια αναπαράγει καθημερινά. Οι βεβαιότητες του κεφαλαίου, η απατηλή σταθερότητα των καπιταλιστικών μορφών και κατηγοριών, η φαινομενικότητα του κεφαλαίου ως αιώνιας και φυσικής

29. Richard Gunn, Notes on Class, *Common Sense* No. 2 (Ιούλιος 1987).

30. John Holloway, Class and Classification: Against, In and Beyond Labour, *The Labour Debate. An Investigation into the Theory and Reality of Capitalist Work*, Ashgate, 2002.

σχέσης, γίνονται βεβαιότητες της εργάτριας. Οι σχέσεις της με τους ανθρώπους λαμβάνει για εκείνη «τη φαντασμαγορική μορφή μιας σχέσης μεταξύ πραγμάτων».³¹ Το θέμα προσπαθεί να επιβάλλει τον εαυτό του ως τον μοναδικό ορίζοντα της εμπειρίας. Κι αυτή η διαδικασία αλλοτρίωσης διαπερνά όλη τη μάζα των προλεταρίων, «παραγωγικών» και «μη παραγωγικών», για να υιοθετήσουμε τον ψευδή –από τη σκοπιά του αγώνα ενάντια στο κεφάλαιο– διαχωρισμό του Πουλαντζά, διαμορφώνοντας ενεργά τις ενδοταξικές σχέσεις ιεραρχίας.

Ωστόσο, σε αντίθεση με τους «πολιτικο-ιδεολογικούς» παράγοντες του Πουλαντζά, η αλλοτρίωση δεν είναι ένα τετελεσμένο γεγονός αλλά μια διαδικασία. Η έννοια της αλλοτρίωσης υπονοεί το αντίθετό της, δηλαδή την άρνηση και την αντίσταση στην αλλοτρίωση μέσα στην καθημερινή πρακτική των ανθρώπων, μέσα στην εξέλιξη της αφανούς ή έκδηλης ταξικής πάλης. Και είναι μέσα στους αγώνες, πόσο μάλλον τους μαζικούς, που αναδεικνύονται όλες οι αντιφάσεις της τάξης των προλεταρίων και που ανοίγονται προοπτικές για τη συλλο-

γική έμπρακτη κριτική της καπιταλιστικής αλλοτρίωσης. «Αντί να αναζητούμε τον ήρωα με την πραγματική ταξική συνείδηση, η ιδέα της επανάστασης πρέπει να ξεκινάει από τη σύγχυση και τις αντιφάσεις που μας κατακερματίζουν. Δεν υπάρχει καθαρό, επαναστατικό υποκείμενο».³²

Για να επανέλθουμε στο κίνημα των πλατειών, ο χαρακτηρισμός του από μερίδα του α/α/α χώρου ως κίνημα της «μεσαίας τάξης» είναι ένας εύκολος τρόπος για να απαλλαγεί κανείς από το βασιανιστικό ερώτημα: γιατί οι προλεταριοί δεν καταφέρνουν να ξεπεράσουν τις αλλοτριωτικές μορφές του κεφαλαίου: τη δημοκρατία, το έθνος, το κράτος, τα πολιτικά κόμματα, τους διαχωρισμούς βάσει φυλής κ.ο.κ. και δεν κινούνται προς μια ριζοσπαστική κατεύθυνση ακόμα και όταν δέχονται μια τόσο σκληρή και χωρίς προηγούμενο επίθεση από το κεφάλαιο; Η έμπρακτη απάντηση μπορεί να δοθεί μόνο μέσα στους αγώνες και μέσα από τη μελέτη της ιστορίας τους και όχι με έτοιμες απαντήσεις από τη θέση του εξωτερικού παρατηρητή.

31. Καρλ Μαρξ, *ό.π.*

32. John Holloway, *ό.π.*

Λαός και Έθνος γενικά

Ξεκινώντας το τελευταίο μέρος του κειμένου στο οποίο θα εστιάσουμε στο έθνος και τον λαό, να σημειώσουμε αρχικά πως κατανοούμε αυτές τις κατηγορίες ως **κοινωνικές μορφές**, δηλαδή ως επιμέρους **τρόπους ύπαρξης** των ταξικών ανταγωνιστικών σχέσεων.³³ Επομένως, οι κατηγορίες του έθνους και του λαού ως έννοιες που εκφράζουν με κοινωνικά έγκυρο, ιστορικά προσδιορισμένο και προσδιοριστικό τρόπο καπιταλιστικές μορφές της **κοινωνικής ζωής** είναι καθαυτές αντιφατικές, καθώς πρόκειται για **διαφοροποιημένες** μορφές που συγκροτούνται μέσω της **ταξικής πάλης**. Ενδεχομένως, στη δραστηριότητα του «λαού» ως **μαζικού κινήματος** μπορεί να τεθεί η δυνατότητα της εσωτερικής του διάσπασης, δηλαδή η δυνατότητα του σχηματισμού της τάξης, ο οποίος οδηγεί σε ρήξη εντός του έθνους. Η διαφορά της μορφής-λαός από τη μορφή-έθνος συνίσταται στο γεγονός ότι στη μορφή-έθνος κάθε ταξική δραστηριότητα και κάθε κοινωνική σύγκρουση φαίνεται να έχει διαλυθεί/εξαφανισθεί στο αποτέλεσμά της, εντός της **αναπαράστασης** της εθνικής ενότητας.

Πιο συγκεκριμένα, η εξουσία του κεφαλαίου από την πρώιμη ανάδυσή της θεμελιώνεται και αναπαράγεται μέσα από την ενσωμάτωση των προλετάρων στην εθνική/πολιτική κοινότητα **όχι ως τάξης** αλλά ως πολιτών ενός έθνους-κράτους. Η κοινωνική ηγεμονία της τάξης του κεφαλαίου εδραιώνεται μόνο όταν ανασυγκρο-

τεί **πολιτικά** μέσω του κράτους την εργατική τάξη σε μια εθνική βάση, όταν δηλαδή επιτυγχάνεται η **εθνικοποίηση** του ταξικού ζητήματος. Σημασία έχει να επισημάνουμε από μια ταξική σκοπιά πως από τότε που η εργατική τάξη εισήλθε στο προσκήνιο της ιστορίας αυτή βρίσκεται **μέσα-και-ενάντια** τόσο στο έθνος όσο και σε όλες τις καπιταλιστικές μορφές αντικειμενικότητας.³⁴

Από τη μια μεριά, η εθνικοποίηση της ταξικής πάλης, δηλαδή **το έθνος μέσα-και-ενάντια** στην τάξη, την ενοποιεί σε ένα ευρύτερο επίπεδο από αυτό των συντεχνιακών αγώνων σε τοπικές επιχειρήσεις και ενάντια σε μεμονωμένους καπιταλιστές, παράγοντας τις αντικειμενικές προϋποθέσεις για την υπέρβαση των εθνικών φραγμών και τη δημιουργία της παγκόσμιας ανθρώπινης κοινότητας. Από την άλλη μεριά, η μορφή-έθνος συνιστά μια στιγμή υπαγωγής της ταξικής δραστηριότητας στις καπιταλιστικές κοινωνικές μορφές, συνιστά μια εσωτερική διαίρεση της τάξης και άρα μια προσωρινή αναστολή της δυνατότητας υπέρβασης των εθνικών φραγμών.

Η άρνηση του ταξικού ανταγωνισμού μέσω της εθνικοποίησης του ταξικού ζητήματος πραγματοποιείται μέσα από την κρατική πολιτική που οργανώνει τη διαδικασία **ατομικοποίησης** της εργατικής τάξης, πασχίζοντας να διασφαλίσει ότι η ικανότητα για εργασία θα διατηρήσει την εμπορευματική της μορφή ώστε η εκμετάλλευση να μεσολαβείται από την ελεύθερη και ίση ανταλλαγή μεταξύ ιδιωτών εμπορευματοκατόχων. Αυτή η διαδικασία συμπληρώνει-

33. Η έννοια της μορφής ως συγκεκριμένου τρόπου ύπαρξης των κοινωνικών σχέσεων που χρησιμοποιείται σε διάφορα σημεία του κειμένου εξηγείται με σαφήνεια στο κείμενο του Richard Gunn, *Marxism and Mediation, Common Sense 2*, 1987. Λόγω του περιορισμένου χώρου και χρόνου δεν θα γράψουμε περισσότερα εδώ.

34. Μορφή αντικειμενικότητας είναι ο εκάστοτε ιστορικά συγκεκριμένος τύπος διαμεσολάβησης μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου που χαρακτηρίζει μια συγκεκριμένη κοινωνία. Για περισσότερα βλ. τη σχετική ενότητα στο εξαιρετικά ενδιαφέρον βιβλίο του Κώστα Καβουλάκου, *Ιστορία και πράξη. Η φιλοσοφία της πράξης του Γκέοργκ Λούκατς*, Εκδόσεις Τόπος, 2018.

ται από την **επανασυλλογικοποίηση** των ιδιωτών προλετάριων όχι ως τάξης με αυτόνομες επιδιώξεις αλλά ως συνόλου πολιτών χωρίς ταξική διαφοροποίηση, δηλαδή από μια διαδικασία φετιχοποίησης των ταξικών αντιθέσεων που εκφράζεται στην αφαιρετική ομαδοποίηση των προλετάριων στη μορφή του «λαού». Ο εθνικισμός ως ο αντικειμενικός τόπος συγκρότησης των σύγχρονων μορφών κοινωνικής συνείδησης στο έδαφος του έθνους-κράτους, δηλαδή ως στιγμή της καπιταλιστικής ιδεολογίας και των πρακτικών που την αναπαράγουν, είναι έκφραση αυτής της υπαγωγής της εργατικής τάξης. Αλλά θα πρέπει απαραίτητα να διακρίνουμε αυτόν τον, ας τον πούμε, **πολιτικό εθνικισμό** από τον **ακροδεξιό εθνικισμό** που υποκαθιστά όλες τις μορφές κοινωνικής ταυτοποίησης με τον εαυτό του, παράγοντας a priori το ολοποιητικό πλαίσιο της μορφής-έθνος ως προϋπόθεση για κάθε κοινωνική δραστηριότητα και ως φυσικοποιημένη μήτρα όλων των πολιτικών γεγονότων.

Λαός και Έθνος στις πλατείες

Για να ξεκαθαρίσουμε από την αρχή τη θέση μας, πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν θεωρούμε πως υπάρχει κάποια άμεση σύνδεση μεταξύ του κινήματος των πλατειών και των πρόσφατων εθνικιστικών συλλαλητηρίων για τη Μακεδονία, κάτω από την ομπρέλα μιας «εξέγερσης από τα δεξιά». Παρόλα αυτά, σημειώνουμε ξανά πως υπήρξε μια **ειδική** μορφή εμφάνισης της εθνικής ταυτότητας όπως και της ταυτότητας του πολίτη, από τη μια μεριά, ως στοιχείο αυτοπροσδιορισμού μέρους του κόσμου που συμμετείχε στις πλατείες και, από την άλλη μεριά, ως ένδειξη του εγκλωβισμού αυτού του πλειοψηφικού κομματιού εντός των ορίων των κατεστημένων κοινωνικών σχέσεων. Αμφι-

σβητούμε όμως τον ισχυρισμό πως αυτή η ειδική μορφή καθόρισε το **γενικό** περιεχόμενο των αγώνων, το οποίο προανήγγειλε τον μονολιθικό εθνικισμό των «μακεδονικών συλλαλητηρίων».

Η συγκεκριμένη μορφή εμφάνισης του εθνικισμού δεν αμφισβήτησε την ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας αλλά επιδίωξε να την επαναθεμελιώσει σε πιο στέρεες βάσεις και να διοχετεύσει τα προσδοκώμενα οφέλη της δημοκρατικότερα, στο σύνολο των πολιτών. Ένα σώμα πολιτών που από τη μια μεριά είναι καταστατικά ορισμένο ως εθνικό, αλλά το οποίο, από την άλλη μεριά, **δεν** συγκροτήθηκε **αρνητικά** απέναντι στους μη-πολίτες, στη συγκεκριμένη περίπτωση. Είναι αλήθεια πως στις πλατείες η κριτική του κεφαλαίου δεν πήγε παραπέρα από την **πραγματοποιημένη** και **φετιχοποιημένη** του εμφάνιση ως χρήμα-που-γεννάει-χρήμα και ως κρατικό χρέος, ενώ αντίστοιχα η κριτική της πολιτικής δεν μπόρεσε να πάει παραπέρα από μια **προσωποποιημένη** αγανάκτηση απέναντι στους πολιτικούς. Παρόλα αυτά, ένα κίνημα που τοποθετείται στην κοινωνία-των-πολιτών, και άρα παρουσιάζει την ταξική πάλη με έναν στρεβλό τρόπο, περιέχει εντός του αντιφάσεις που δεν είναι εκ των προτέρων **λυμένες**. Και δεν είναι λυμένες γιατί η συγκρότηση της κοινωνίας-των-πολιτών πρέπει συνεχώς να αναπαράγει τις προϋποθέσεις της, δηλαδή να αναστέλλει τη δραστηριότητα της εργατικής τάξης ως **τάξης**.

Αντιθέτως, στην περίπτωση των εθνικιστικών συλλαλητηρίων, η κινητοποίηση πήρε ως αφετηρία την **καθολική** μορφή του έθνους και του αφηρημένου εθνικού συμφέροντος. Έτσι, εξαφάνισε μέσα της κάθε πιθανότητα ρήξης και ανάδειξης των προλεταριακών αναγκών, οι οποίες συγκροτούνται **άμεσα** ως **επιμέρους** ταξικό συμφέρον ενάντια στην εμφάνιση της

αναπαραγωγής του κεφαλαίου ως γενικού σκοπού της κοινωνικής αναπαραγωγής. Η ρήξη που μπορεί να παραγάγει η μορφή-έθνος δεν μπορεί να είναι τίποτα άλλο εκτός από σύγκρουση με ένα άλλο «καθολικό», δηλαδή με ένα άλλο έθνος.³⁵

Επομένως, καθαυτές οι μορφές του έθνους και του εθνικισμού δεν είναι «σχετικά αυτόνομες» κοινωνικές μορφές αλλά συνιστούν τον τρόπο ύπαρξης είτε της **ήττας** είτε της **απουσίας** της **ταξικής πάλης**. Στο κίνημα των πλατειών, η άνοδος του εθνικισμού δεν υποδήλωσε την απουσία της ταξικής πάλης αλλά την **ήττα** της, εφόσον τελικά επικράτησε ο φετιχοποιημένος λόγος περί χρέους και άμεσης δημοκρατίας, ο οποίος μετατρέπει τον στόχο της ικανοποίησης των αναγκών σε μια εναλλακτική πρόταση για μια **τυπικά** διαφοροποιημένη αναπαραγωγή των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Γι' αυτό άλλωστε υπήρχε και περιθώριο για ενεργό συμμετοχή τάσεων που έθεταν τα ζητήματα από μια προλεταριακή, αντικαπιταλιστική σκοπιά, κάτι που δεν μπορούμε να φανταστούμε καν για τον εθνικισμό των «μακεδονικών συλλαλητηρίων», εφόσον σε αυτά ήταν εξαρχής δεδομένη η **απουσία** της ταξικής πάλης και η μετάθεσή της σε πάλη μεταξύ των εθνών.

Να προσθέσουμε πως ενώ «αντικειμενικά» ιδωμένη η άλλη όψη της κατάργησης των μνημονίων φαίνεται να είναι η ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας, το γεγονός αυτό δεν ακυρώνει την υποκειμενική στιγμή της προσωρινής επανοικειοποίησης του καπιταλιστικού χωροχρόνου. Κι αυτό ισχύει, παρόλο που αυτή η επανοικειοποι-

ηση πραγματοποιήθηκε με τα αλλοτριωμένα μέσα της κριτικής στο χρέος της οικονομίας αντί με τα όπλα της κριτικής στη χρεοκοπημένη κοινωνική ζωή λόγω της ύπαρξης της οικονομίας. Εύλογα, δεν μπόρεσε να αμφισβητήσει την αλλοτρίωση του κεφαλαίου ως **κοινωνικής σχέσης** που παίρνει **οικονομική** και **πολιτική** μορφή. Παρομοίως, η ύπαρξη του πολιτικού αιτήματος για άμεση δημοκρατία, που θέτει ως επίκεντρο τη σφαίρα και τον τρόπο λήψης των αποφάσεων χωρίς να μας λέει και πολλά για το τι είδους αποφάσεις είναι αυτές που παίρνονται, δεν ακυρώνει το γεγονός πως επρόκειτο για μια στιγμή πρακτικής κριτικής του τρόπου συγκρότησης της σχέσης ανάμεσα στην κοινωνία των πολιτών και την πολιτική κοινότητα του κράτους. Επομένως, ήταν μια **ατελής** ρήξη με την κρατικά προσδιορισμένη ιδιότητα του πολίτη, η οποία παρέμεινε μέσα στα όρια της διαχωρισμένης σφαίρας της πολιτικής απαιτώντας μόνο την αλλαγή της μέσω αμεσοδημοκρατικών διαδικασιών.

Ο εθνικισμός ως ιστορικά επίκαιρη μορφή διαχείρισης της καπιταλιστικής κρίσης

Η κρίση των πολιτικών και οικονομικών μορφών της κοινωνικής αναπαραγωγής των τελευταίων δεκαετιών γενίκευσε την τάση **προλεταριοποίησης**, ως κομμάτι της διαδικασίας αλλαγής του τρόπου ύπαρξης των εθνών-κρατών και των οικονομιών τους εντός της παγκόσμιας κυκλοφορίας του κεφαλαίου. Σε συνδυασμό με μια ιστορική συνθήκη όπου η εργασία του προλεταριάτου αντιμετωπίζεται περισσότερο ως **κόστος** παρά ως **επένδυση**, το ζήτημα της διαχείρισης και του ελέγχου των αυτόνομων αναγκών του προλεταριάτου, που ενίοτε ξεπερνάνε την παθητική αποδοχή μιας αναγκαίας μοίρας, καθίσταται κρίσιμο. Η

35. Επιπλέον, τα στρώματα των «κοινωνικά ανεπιθύμητων» (περιθωριοποιημένων προλετάρων, ριζοσπαστικών πολιτικών μειοψηφιών, μειονοτικών ομάδων ταυτότητας κ.λπ.) μπορεί να αποκλειστούν από αυτή την «καθολική» μορφή ως «εσωτερικοί εχθροί» προς δίωξη και εκκαθάριση.

επανεμφάνιση του **δεξιού** εθνικισμού σε διάφορους καπιταλιστικούς σχηματισμούς, είτε με ένα ανοικτά νεοφιλελεύθερο πρόγραμμα είτε με μια εθνο-συντηρητική εναλλακτική που δεν απέχει πολύ από αυτό, δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από αυτήν την κίνηση, η οποία συγκροτεί την υλική βάση για τη δημιουργία τριβών μεταξύ των προλετάρων. Ταυτόχρονα, αυτή η επανεμφάνιση συμβάλλει στην ιδεολογική απόκρυψη της επίθεσης που δέχεται **συνολικά** η εργατική τάξη. Επομένως, ανάλογα με το επίπεδο της ταξικής πάλης στο εσωτερικό κάθε εθνικού κοινωνικού σχηματισμού, τη θέση του τελευταίου στον παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας και τις αντίστοιχες πιθανές προοπτικές της καπιταλιστικής συσσώρευσης, προωθούνται και διαφορετικές καπιταλιστικές στρατηγικές. Το περιεχόμενο αυτών των στρατηγικών διαφοροποιείται ανάλογα με τον βαθμό που μπορεί να χρησιμοποιηθεί η ένταξη –με απαξιωμένους και υποτελείς όρους– του μεταναστευτικού προλεταριάτου στο κύκλωμα του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου **ως μέσου για την απαξίωση του συνόλου της εργατικής τάξης.**

Εντούτοις, ακόμα και στις περιπτώσεις που ο εθνικισμός υποστηρίζει απερίφραστα μια νέα ρύθμιση-μέσω-της-απορρύθμισης των ταξικών σχέσεων, ουσιαστικά **δεν** παρέχει μια ριζική, με κάποιο «θετικό» περιεχόμενο, προοπτική σχετικά με την αναπαραγωγή τους. Αντιθέτως, αποτελεί απλώς μια αρνητική απάντηση σε κάποιες από τις συνέπειες της κρίσης τους. **Εμφανίζεται** λοιπόν σαν διακριτή απάντηση στην κρίση του κεφαλαίου ως κοινωνικής σχέσης, αλλά αυτή η διάκριση παραμένει περιορισμένη εντός ενός **ιδεολογικού** πλαισίου, καθώς αναιρείται πρακτικά από τον κοινό στόχο, εθνικιστών και μη, να μετακυλίσουν το κόστος και τις συνέπειες της κρίσης στις πλάτες της παγκόσμιας εργατικής τάξης.

Δεδομένου ότι ο εθνικισμός είναι ταυτόχρονα και **ένας από τους τρόπους που πραγματοποιείται αυτή η μετακύλιση**, θεωρούμε ότι δεν διαθέτει μια πραγματική και στέρεα υλική βάση για τη μελλοντική ενίσχυσή του ως μαζικού κοινωνικού κινήματος, το οποίο θα συσπείρωνε μεγάλα τμήματα του προλεταριάτου κάτω από τη σημαία του.

Και υποστηρίζουμε αυτή τη θέση γιατί παρόλο που μπορεί μέσω των εθνικισμών να αναπαράγεται προσωρινά μια διαφοροποίηση στην τιμή ή και την αξία της εργασιακής δύναμης, η οποία μεταφράζεται σε καλύτερους όρους ζωής για το εθνικά ενσωματωμένο κομμάτι του προλεταριάτου και σε αναπαραγωγή των ιεραρχικών σχέσεων στο εσωτερικό του, η κρισιακή αναπαραγωγή όμως των ταξικών σχέσεων καθιστά αυτή τη σχετική διαφοροποίηση ιδιαίτερα **ασταθή.**

Ωστόσο, η **οπισθοχώρηση** της ριζοσπαστικής προοπτικής και των **γενικευμένων προσδοκιών** της εργατικής τάξης που θα μπορούσαν άμεσα ή έμμεσα να

απειλήσουν την κυρίαρχη τάξη, αλλά και η γενική δυσαρέσκεια λόγω της πτώσης του επιπέδου ζωής, φέρνουν στο προσκήνιο μια φαινομενική λύση που εκφράζεται από έναν εθνικιστικό «δεξιό ρεφορμισμό»³⁶, ο οποίος έρχεται σε αντιπαράθεση και ταυτόχρονα συμπληρώνει τις αριστερές εκδοχές του. Από τη μια μεριά, ο ρεφορμισμός αυτού του είδους παραμένει συνέχιση της επίθεσης των αφεντικών με άλλα μέσα, όπως δείχνει και η γρήγορη εναλλαγή των δεξιών και αριστερών εκδοχών του στις κυβερνήσεις αρκετών καπιταλιστικών κρατών. Από την άλλη μεριά, είναι η **προσωρινή απουσία** μιας άλλης διεξόδου, πόσο μάλλον μιας επαναστατικής διεξόδου, μέσα στους ευρύτερους ταξικούς αγώνες, που ενδυναμώνει τις πρακτικές οι οποίες αναπαράγουν τον εθνικισμό ως μία από τις υποτιθέμενες, φαινομενικές διόδους βελτίωσης των όρων της κοινωνικής αναπαραγωγής.³⁷

Επιστρέφοντας στην περίπτωση της Ελλάδας, το ερώτημα του αν και πώς παράγονται εθνικιστικές ιδέες και πρακτικές εντός της ολότητας των κοινωνικών σχέσε-

36. Εδώ ο όρος «ρεφορμισμός» δεν αναφέρεται στην ιστορική τάση του σοσιαλιστικού κινήματος. Χρησιμοποιούμε αυτόν τον ομολογουμένως ασαφή όρο για να αναφερθούμε στις υποτιθέμενες εναλλακτικές οικονομικές πολιτικές έναντι του νεοφιλελευθερισμού, οι οποίες εμπεριέχουν δόσεις κενσινιανισμού, προστατευτισμού και αναπτυξιοκρατίας (developmentalism). Τα προγράμματα του Τραμπ, του ΣΥΡΙΖΑ, του Diem25, της Λέγκας του Βορρά κ.λπ. αποτελούν ορισμένα παραδείγματα για το τι εννοούμε. Φυσικά, μόλις τα προαναφερόμενα πολιτικά κόμματα και τάσεις έρχονται στην εξουσία τα «εναλλακτικά» οικονομικά τους προγράμματα αμβλύνονται ιδιαίτερα, όταν δεν εγκαταλείπονται πλήρως.

37. Τα συμφέροντα του προλεταριάτου δεν είναι «αυτονόητα» και ενοποιημένα εκ των προτέρων ώστε το μόνο που λείπει να είναι η προώθησή τους από κάποια επίδοξη πολιτική πρωτοπορία. Σχηματίζονται μέσα στη διαδικασία της

ταξικής σύγκρουσης καθώς συγκροτείται η ίδια η τάξη ως επαναστατικό υποκείμενο. Επομένως, δεν έχει πολύ νόημα η συνήθης διερώτηση, την οποία ισχυρίζονται ότι απαντούν οι ψυχαναλυτικές ερμηνείες της προλεταριακής συμπεριφοράς, η οποία συνοψίζεται ως εξής: «Γιατί οι προλετάριοι δεν εξεγείρονται; Γιατί στηρίζουν πολιτικές που πάνε ενάντια στα συμφέροντά τους, όπως λ.χ. την υποτίμηση κομματιών της τάξης στη βάση του ρατσισμού;».

Παρόλα αυτά, θεωρούμε ότι υπάρχει και μια ψυχολογική διάσταση όσον αφορά τον σχηματισμό της προλεταριακής υποκειμενικότητας και συμπεριφοράς. Μια πολύ ενδιαφέρουσα ερμηνεία του σχηματισμού της κυρίαρχης μορφής υποκειμενικότητας στον νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό μπορεί να βρεθεί στο έργο του Έριχ Φρομ, *Ο φόβος μπροστά στην ελευθερία*, Εκδόσεις Διόπτρα 2017. Ο Φρομ ξεκινάει από τη διάκριση ανάμεσα στην *αρνητική* και τη *θετική* έννοια της ελευθερίας. Η αρνητική ελευθερία ορίζεται ως ελευθερία από τυχόν περιορισμούς στη δραστηριότητα ενός ατόμου. Η θετική ελευθερία ορίζεται ως η δυνατότητα δημιουργικού, ορθολογικού αυτοκαθορισμού. Ο Φρομ υποστηρίζει ότι η επέκταση της αρνητικής ελευθερίας (λ.χ. η μείωση των παραδοσιακών κοινωνικών περιορισμών από την οικογένεια, τη θρησκεία, τη συντηρητική ηθική στον δυτικό νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό) χωρίς μια αντίστοιχη εμφάθυνση της θετικής ελευθερίας μπορεί να βιωθεί ως απειλητική και τραυματική για το άτομο. Το άτομο μπορεί να βιώσει την απώλεια των παραδοσιακών οικογενειακών, κοινοτικών, θρησκευτικών δεσμών ως αίσθημα αδυναμίας καθώς αδυνατεί να δημιουργήσει άλλους κοινωνικούς δεσμούς με τους οποίους θα τους αντικαθιστούσε. Έτσι, ελλείπει ουσιαστικών δυνατοτήτων αυτοκαθορισμού, τα άτομα κατευνάζουν τα αισθήματα φόβου, αδυναμίας και άγχους που τα διακατέχουν μέσω της ταύτισής τους και της υποταγής τους σε μια πανίσχυρη αυταρχική φιγούρα ή προσωπικότητα (το έθνος ή τον λαϊκιστή ηγέτη). Η προσκόλληση σε αυτό το σύμβολο σταθεροποιεί τους κοινωνικούς δεσμούς αλλά δημιουργεί επίσης φόβο και μίσος για όσους/ες βρίσκονται έξω από αυτούς (μετανάστες, μειονότητες, τα πιο υποτιμημένα κομμάτια του προλεταριάτου κ.ο.κ.). Έτσι, σύμφωνα με τον Φρομ σχηματίζεται η σαδομαζοχιστική προσωπικότητα. Παρόλο που αυτή η

ερμηνεία φαίνεται να συλλαμβάνει πτυχές της ψυχολογίας του ατόμου στον νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό, το πρόβλημα της είναι ότι δεν εξηγεί για ποιον λόγο δεν διαμορφώνουν όλοι οι άνθρωποι μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία μια προσωπικότητα τέτοιου είδους, ούτε μπορεί να ερμηνεύσει την πραγματική δημιουργία σχέσεων αλληλεγγύης στις στιγμές του αγώνα εναντίον του κεφαλαίου και του κράτους του, μέσα στις οποίες οι προλετάριοι αποκτούν τη δυνατότητα να αυτοκαθοριστούν συλλογικά και ορθολογικά.

Μια διαφορετική ερμηνεία μπορεί να δοθεί στα πλαίσια της ψυχολογίας του εαυτού του ψυχαναλυτή Χάιντς Κοχούτ. Για να μιλήσουμε για αυτή την ερμηνεία πρέπει καταρχάς να αναφερθούμε στην έννοια του ναρκισσιισμού. Σύμφωνα με τον Φρόντ, ο ναρκισσισμός είναι η πρωτογενής κατάσταση που χαρακτηρίζει τη βρεφική ηλικία, ένα «ωκεάνιο αίσθημα» του εαυτού ως πανίσχυρου, παντογνώστη και απερίοριστου που σύντομα χάνεται λόγω των πρώιμων μεταιώσεων και ειδικά της ακύρωσης των προσδοκιών που έχει το βρέφος από τους γονείς του μέσω της οποίας ο εαυτός σχηματίζεται ως ένα αντικείμενο που είναι διαχωρισμένο από τον εξωτερικό κόσμο. Για τον Κοχούτ η ψυχολογική ωρίμανση δεν εξαφανίζει τον ναρκισσιισμό αλλά τον μετασχηματίζει σε ανώτερες μορφές, καθώς όπως έλεγε και ο Φρόντ στο έργο του *Τοτέμ και Ταμπού* το ανθρώπινο ον παραμένει μέχρι ενός σημείου ναρκισσιστικό ακόμα κι όταν βρει εξωτερικά αντικείμενα για την λίμπιντό του. Το άτομο μέσω του ναρκισσιισμού επιχειρεί να διατηρήσει την ενότητά του απέναντι στις αδιάκοπες απειλές διάλυσής της από τις πιέσεις του πραγματικού κόσμου. Η απώλεια της παντοδυναμίας του πρωτογενούς ναρκισσιισμού ή καλύτερα η αίσθηση αδυναμίας του ατόμου οδηγεί στην αμυντική αντίδραση του «μεγαλειώδους εαυτού», δηλαδή σε μια σολιψιστική αίσθηση υπεροχής και μεγαλείου και στην αντισταθμιστική αντίδραση της ταύτισης, της συνένωσης με ένα ισχυρό «αντικείμενο». Αυτές οι πρώτες αντιδράσεις ωστόσο δεν οδηγούν σε μια σταθερή συγκρότηση του εαυτού, ο οποίος βασανίζεται από αισθήματα ντροπής, ταπείνωσης και απώλειας του ελέγχου. Αντιθέτως, εκφράζονται συχνά σε αυτό που ονόμασε ο Κοχούτ «ναρκισσιστική οργή», δηλαδή ανάγκη για εκδίκηση, «αποκατάσταση του δικαίου» με οποιοδήποτε

ων μπορεί να διερευνηθεί μόνο μέσα από τη συγκεκριμένη ανάλυση των ταξικών σχέσεων όπως αυτές εκφράζονται στην καθημερινή ζωή και μέσα στους ταξικούς αγώνες. Σίγουρα, δεν μπορεί να διερευνηθεί με το τσουβάλισμα διαφορετικών κοινωνικών κομματιών σε κάποιον δομικά αναπαραγόμενο «εθνικό κορμό». Προφανώς θα διαφωνήσουμε και με τις ερμηνείες που βλέπουν στον εθνικισμό μια διαχρονική έκφραση

μέσο, που συνήθως κατευθύνεται ενάντια στους ανθρώπους που βρίσκονται έξω από τη διασταλτική αίσθηση του εαυτού του υποκειμένου. Μπορούμε και εδώ να εντοπίσουμε μοτίβα των ρατσιστικών, εθνικιστικών συμπεριφορών στην καπιταλιστική κοινωνία.

Ωστόσο η θεωρία του Κοχούτ περιγράφει και μια διαδικασία άρσης αυτού του παθολογικού ναρκισσιισμού αφενός μέσω της ανάπτυξης της ενσυναίσθησης, δηλαδή της ικανότητας να σκέφτεται και να νιώθει κανείς τον εαυτό του εντός της εσωτερικής ζωής άλλων ανθρώπων, η οποία συνδέεται ταυτόχρονα με την απόκτηση αυτοεκτίμησης και, αφετέρου, μέσω του μετασχηματισμού της ταύτισης με τον ισχυρό σε αισθήματα θαυμασμού απέναντι σε άλλους ανθρώπους και σε ενθουσιασμό για τον κόσμο. Χωρίς να έχουμε ακόμα ολοκληρώσει τη μελέτη και την εξέταση των ψυχαναλυτικών ερμηνειών της προλεταριακής υποκειμενικότητας στη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία, θα τολμήσουμε να πούμε ότι η θεωρία του Κοχούτ διαθέτει ένα διεισδυτικό βάθος που εξηγεί τόσο την ψυχολογική προσαρμογή των ατόμων στην καπιταλιστική κοινωνία όσο και την εξέγερση εναντίον της, χωρίς να πέφτει σε έναν κοινωνιοψυχολογικό ντετερμινισμό και στην απαισιοδοξία που χαρακτηρίζει λ.χ. τη Σχολή της Φρανκφούρτης. Μία καλή αρχή για τη μελέτη αυτών των ζητημάτων στη σύγχρονη βιβλιογραφία αποτελούν τα εξής άρθρα: Samir Gandesha, Understanding Right and Left Populism, στον τόμο J. Morelock, *Critical Theory and Authoritarian Populism*, 2018· S. Gandesha, The neoliberal personality, *Logos Journal*, 2017· Nicola Short, On the Subject of Far-Right-Wing Politics, *Critical Sociology* 1-15, 2016· και Earl Gammon, Narcissistic rage and neoliberal reproduction, *Global Society* 31, 2017.

των συμφερόντων κάποιας υποστασιοποιημένης μεσαίας τάξης. Η «μεσαία τάξη» εκφράζει περισσότερο την ιδανική εικόνα που έχει η ταξική κοινωνία για τον εαυτό της, με άλλα λόγια την ψευδή συνείδηση της ταξικής **συμφιλίωσης**, παρά την πραγματικότητα της όπως δείξαμε στις προηγούμενες ενότητες του κειμένου.

Όσον αφορά την πιθανή δυναμική του εθνικισμού, πρέπει να σημειώσουμε πως όσο η τάξη του κεφαλαίου και τα στελέχη της είναι πολυεθνικά άλλο τόσο είναι και αναγκαία εθνικά. Το κεφάλαιο ακόμα και στη διεθνοποιημένη του μορφή χρειάζεται να έχει μια βάση για τη λειτουργία του. Υπάρχει δηλαδή μια οργανική σύνδεση του κεφαλαίου με τον εθνικισμό της «εθνικής ανάπτυξης» που ωφελεί τη συσσώρευση του **κεφαλαίου γενικά**³⁸, ακόμα κι αν οι μεμονωμένοι καπιταλιστές με την περιορισμένη οπτική τους, του ατομικού κέρδους, δεν το βλέπουν έτσι. Όταν όμως απειληθεί η ίδια η ύπαρξή τους ως τάξης, πολλοί από αυτούς θα συσπειρωθούν κάτω από την εθνική σημαία της υπεράσπισης της συνολικής αναπαραγωγής του κεφαλαίου ως σχέσης εκμετάλλευσης.

Πέρα από την εργατική τάξη που όπως δείξαμε ορίζεται **μέσα-και-ενάντια** στο έθνος, διάφορες κοινωνικές ομαδοποι-

ήσεις όπως οι αυτοαπασχολούμενοι που κατέχουν τα μέσα της εργασίας τους, οι αποκαλούμενες «δημιουργικές» και «νέες μεσαίες» τάξεις, δεν συγκροτούν μια ιδιαίτερη τάξη με διακριτές επιδιώξεις **ενάντια** σε κάποια άλλη. Η δυναμική σχέση **προλεταριοποίησης/αποπρολεταριοποίησης**, δηλαδή η ίδια η σχέση της καπιταλιστικής συσσώρευσης που παράγει από τη μία πλευρά το κεφάλαιο και από την άλλη το προλεταριάτο, με διευρυμένο αλλά όχι ιστορικά γραμμικό τρόπο, αποτελεί το πεδίο όπου αμφιταλαντεύονται τα ταξικά συμφέροντα αυτών των στρωμάτων και όπου η ταξική σχέση διαπερνά την κοινωνική τους ύπαρξη. Επίσης, δεν βλέπουμε τον λόγο γιατί μια εργατική τάξη που αγωνίζεται και μέσα από τους ταξικούς της αγώνες έχει συγκροτήσει μια **προλεταριακή δημόσια σφαίρα**, η οποία προωθεί την κυκλοφορία της ήδη παραγμένης εμπειρίας αγώνα με σκοπό την επέκτασή του, δεν μπορεί να ενσωματώσει τμήματα αυτών των κοινωνικών στρωμάτων ενάντια σε κάθε είδους δεξιό και αριστερό εθνικισμό. Και για να ξέρουμε τι λέμε, **δεν** αναφερόμαστε σε μια τακτική σύναψης «συμμαχιών» με άτομα που βρίσκονται σε ταξικές «θέσεις» εντός της διαχωρισμένης σφαίρας της πολιτικής, των κομμάτων και των «λαϊκών μετώπων», κάτι που αποτελεί λογική και πολιτική συνέπεια της υιοθέτησης μιας κοινωνιολογικής θεωρίας της τάξης αλά Πουλαντζά. Έχοντας πλήρη επίγνωση πως μέσα στην **υλική κοινότητα του κεφαλαίου** αυτό που μας ενώνει είναι ταυτόχρονα αυτό που μας χωρίζει, η μόνη «συμμαχία» που μπορεί να υπάρξει είναι στη βάση του **ανταγωνισμού** ενάντια σε αυτόν τον γενικευμένο διαχωρισμό και την ψεύτικη ενότητά του. Εθνική ή οποιαδήποτε άλλη.

Αντίθεση, 24 Οκτωβρίου 2019

38. Η κατηγορία του «κεφαλαίου γενικά» εισήχθη από τον Μαρξ στις *Βασικές Γραμμές της κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας (Grundrisse)*, Εκδόσεις Στοχαστής. Το «κεφάλαιο γενικά» καθορίζεται σαν η κοινή ιδιότητα των αξιών να είναι κεφάλαιο (Τετράδιο III, 16), «η συμπεριληψη των προσδιορισμών που διακρίνουν την αξία σαν κεφάλαιο από τον εαυτό της σαν απλή αξία ή χρήμα» (Τετράδιο IV, 41). Το «κεφάλαιο γενικά [...] δεν είναι απλή αφαίρεση», αλλά αντιστοιχεί στο «κεφάλαιο ολόκληρης της κοινωνίας», «στο συνολικό κεφάλαιο μιας χώρας σε διάκριση από τη συνολική γαιοκτησία ή μισθωτή εργασία» ή στη «γενική οικονομική βάση μιας τάξης» (Τετράδιο IV, 41).